

KUNGL. BIBL.

2003 -11- 07

STOCKHOLM

TLKB Fol.

Axess

Nummer 8 November 2003 • Årgång 2

Pris: 35 kr

TEMA: SVART EKONOMI

UTBLICK/SID 8

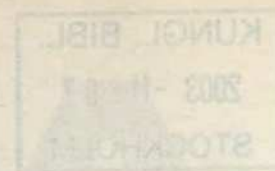
Beijings bebyggelse är utsatt för en våldsam formrevolution från Väst.

FRIZON/SID 12

Spanska inbördeskriget var ett folkets krig mot sig självt.

RECENSION/SID 38

Adorno dog innan han tänkt färdigt och det gav honom längre liv.

PRO/KONTRA**GRÖN IDEOLOGI – ÄR DEN HÅLLBAR?**

Sidorna 6–7

Eliel Steen kritiserar utgångspunkterna för miljöarbetet,
Svante Axelsson anser att de är relevanta.

INBLICK-UTBLICK**HUMANITÄRA SKÄL HINDRAR HUMAN FLYKTINGPOLITIK**

Sidorna 8–9

Hanne Kjölle ifrågasätter att humanitära skäl skall vara det
sista som åberopas för att få stanna i Sverige.

ANARKIN ÄR TOTAL I DEN FRANSKA SKOLAN

Sidorna 10–11

Idén om att skolans främsta uppgift är att socialisera eleverna är
bevisligen misslyckad, skriver Inger Enkvist.

VÄSTARKITEKTER DELTAR I BEIJINGS FÖRSTÖRELSE

Sidorna 12–14

Deyan Sudjic rapporterar om hur huvudstaden i Mittens rike från
ovan blir lik en dattavla. Den får ring efter ring med ny bebyggelse.

TEMA: SVART EKONOMI**SIDORNA 15–27**

Artiklar av Fredrik Bergström, Robert Gidehag, Karl-Olov Arnstberg, Kay Glans och Sofia Nerbrand.

TRADITION**MANNEN SOM GAV AMERIKANERNA SJÄLVTILLIT**

Sidorna 28–29

Ralph Waldo Emerson ville ingjuta mod i människor.
Anders Hallengren visar hur väl han lyckades med detta i USA.

FRIZON**DET SPANSKA FOLKET BLEV SIN EGEN DÖDSFIENDE**

Sidorna 30–34

Det spanska inbördeskriget ställde inte ett folk mot en armé.
Knut Ahnlund berättar om den politiska utrensningens Madrid.

EFTER ATOMBOMBEN ÄR INGENTING HELIGT

Sidorna 35–37

I atombombslaboratoriernas Los Alamos finner Anita Goldman en
historieförvanskning baserad på den amerikanska självbilden.

RECENSIONER**KONSTEN ATT FÖRBLI VID LIV EFTER DÖDEN**

Sidorna 38–40

Tyska biografer gör Adorno monumentalt vänsterliberal, men
Erik Wallrup finner livsgnist i hans motsägelsefullhet.

ÖVRIGA RECENSIONER

Sidorna 41–47

Böcker av Moshe Zeidner, Richard Roberts, David Damrosch,
Eric Schlosser, Bill McKibben, Gerald Matthews med flera.

AXESS**www.axess.se**

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm **e-post:** redaktionen@axess.se **telefon:** 08-791 52 50

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår 9 nummer kostar 300 kronor via www.axess.se, tel 031-743 99 05, prenumeration@axess.se

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Sofia Nerbrand, Erik Wallrup **Recensionsansvarig:** Jan Söderqvist

Assistent till chefredaktören: Hedvig Anderson (vik.) **Grafisk form:** Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt **Korrektur:** Karin Olsson **Bild:** Bo Lindell **Repro:** Samuel Elers-Svensson **Omslagsillustration:** Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Gunnar Wetterberg, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

Mängder av tjänster och gentjänster
byts i det fördolda varje dag. Trots
skevheter och orättvisor fungerar
de som en säkerhetsventil i ett
samhälle med mycket höga skatter.
Men om trycket ändå blir för högt
kan ventilen springa läck.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

När jag var ung och fattig poet bodde jag i en lägenhet som var ett riktigt råtthål. Jag ville rusta upp men hade inga pengar.

Därför föreslog jag en hantverkare som jag hade lärt känna i karateklubben att vi skulle byta tjänster. Hans flickvän klagade på att han var så tillknäppt. Skulle inte han kunna fixa hemma hos mig mot att jag skrev en kärleksdikt, som han vid lämpligt tillfälle kunde deklamera för flickvännen?

När jag flyttade från rått hålet ett par år senare såg det fortfarande lika jävligt ut. Hantverkaren å sin sida hade fått korgen av flickvännen. Även om jag fortfarande tycker att han tänkte kortsiktigt, inser jag att alla färdigheter inte är lika gångbara i denna typ av byteshandel – vilket är ett rättviseproblem, som Fredrik Bergström och Robert Gidehag påpekar i sin inledande temaartikel om den svarta ekonomin.

Många år senare fick jag av en händelse inblick i en svart ekonomi av annat slag. En grupp svenskar och invandrare ägnade sig i liten skala åt svart grossistverksamhet för piratkopior av märkeskläder och samarbetade på olika sätt. Kopiorna spreds över landet till vänner och bekanta, bland annat till en sjukskriven svensk man, som var återförsäljare av kläderna. Det var också en arena där de som av olika anledningar var uteslutna ur det etablerade Sverige fann sina roller och sin självkänsla.

För mig som medelklassintellektuell kändes det som om jag kommit åt mekanismen till en lönnörr och upptäckt ett dolt rum. Även om denna verksamhet var olaglig innehöll den inslag som jag generellt uppskattar: att människor är företagsamma och påhittiga och inte nödvändigtvis står kvar där de hamnat eller där man ställt dem. Det fanns normer för hur man skulle agera

för att bli betraktad som en anständig och pålitlig person, men säkert också en "polis" som ingrep om någon försökte begå "brott".

De flesta har sina konkreta erfarenheter av hur folk beter sig och de behöver inte bevisa något generellt om Sverige i dag. Men denna inblick fick mig att börja fundera över om det finns ett dolt Sverige. Det befann sig utanför det officiella Sverige, men var i sig inte en oordning. Egentligen borde vår förmåga att skapa ordningar vara på löpsedlarna dagligen, för det är den som är det häpnadsväckande. Vi uppmärksammar så mycket det som inte fungerar därför att så mycket faktiskt fungerar, därför att vi i så djupgående bemärkelse är sociala och ordningsskapande varelser. Vi vill se om vårt eget hus, men kan inte göra det utan att vårda sociala relationer.

Denna inblick och de frågor som den väckte var upprinnelsen till detta temablock om den svarta ekonomin. Hur stor omfattning har den, vilka deltar, hur och varför? Den naturliga reaktionen i ingenjörskonstens Sverige är att betrakta den som sönderfall. Men den är också en alternativ ordning med sina brister och förtjänster – precis som andra ordningar. Den måste granskas på samma sätt: vad kan man bejaka och vad förkasta? Vad eroderar och vad kompletterar?

Alla vet att den svarta ekonomin existerar, men det finns ingen större vilja att direkt konfrontera problemet. Den fungerar som säkerhetsventil och smörjmedel för högskattesamhället. Men vid en viss nivå blir ventilen ett allvarligt läckage och smörjmedlet något som man halkar på.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Européer står på den danska offentliga scenen

Tidskriften *Lettre Internationale* söker fläta samman ett fragmenterat Europa genom att skapa ett flertal internationella arenor för skribenter. Nyligen har tidningsfamiljen utökats med en dansk utgåva.

BJÖRN RAMEL

Journalist och läkare

MED UTGIVNINGEN av en dansk *Lettre Internationale* har både Danmark och Norden fått ett forum för europeisk kulturdebatt som tar sig självt på allvar utan att bli pretentiöst. Det första numrets mycket stimulerande texter lodar de politiska och kulturella strömningarna i Europa bortom dagspressens rapporteringar av kampen om bidrag och inflytande i Bryssel.

Den 14 september röstade Sverige nej till att införa euron. Resultatet har tolkats som en protest mot EU:s demokratiska underskott, ett utslag av politikernas och mediernas oförmåga att föra Europa in i Sverige och Sverige i Europa. En knapp vecka senare, den 19 september, dyker en dansk version av den europeiska tidskriften *Lettre* upp. Det är en händelse som liknar en tanke. *Lettre* grundlades 1984 i Paris av exiltjecken Antonin Liehm och har från början burits av drömmen om att knyta samman ett splittrat Europa. Efterhand har utgåvor tillkommit i Prag, Rom, Bukarest, Skopje, Madrid, Sofia, Belgrad, Budapest och Berlin. De är inbördes självständiga, men utbyter texter.

Som läsare av den danska tidskriften får man känslan av att dyka in i ett historiskt fortlöpande samtal som utforskar grundläggande frågor om hur ett samhälle ska organiseras, och hur det kan hantera externa och interna hot som terrorism och en vacklande välfärd. Men det dominerande temat är den europeiska iden-

titeten och dess betydelse. Broslaw Geremek, polsk historiker och politiker, finner att begreppet europé första gången dök upp i en krönika år 732. Redan då ställdes det i relation till andra identiteter som skulle uteslutas. Så är det förstås i hög grad än i dag. Suzanne Brögger berör exempelvis i sin essä vikten av att bygga ett Europa på universalismens idéer som motvikt till globaliseringsens USA.

BEHOVET av det europeiska har genom historien hotat existensen för kontinentens minoriteter. I dag kan emellertid folkslag som sorber, aromuner och arberesher fungera som en förebild för hur kulturella särdrag kan överleva i ett majoritetssamhälle, menar kritikern Karl-Markus Gauss. Med 20 miljoner muslimer bosatta i Europa och en stor flyktingström blir förmågan allt viktigare.

Den franske statsvetaren Pierre Rosanvallon analyserar orsakerna bakom demokratiunderskottet inom EU, ett problem som i Sverige oftast länkas till EU:s institutioner och organisation. Förklaringen står snarare att finna i förändringar av demokratins underliggande strukturer, menar Rosanvallon, och ser EU som en reaktion på, snarare än orsak till, underskottet. För att återupprätta medborgarnas förtroende räcker det därför inte att stärka den representativa makten, hävdar han.

Lettre Internationale. Ett europeiskt kulturmagasin har fått ytterligare ett ansikte. Fotografen Antoine d'Agatas bilder illustrerar den danska utgåvan.

Chwins ord, präglad av "moralisk oro". En oro som för övrigt återges på kongenialt vis i Antoine d'Agatas suddiga bilder av undflyende figurer.

Projektet *Lettre* kan inte undgå att framstå som eurocentriskt. Det har

också mottagit stöd från EU. Men materialet är för brokigt för att tidskriften som helhet ska klassas som eurocentrisk i någon endimensionell politisk mening. Enligt chefredaktör Peter Nielsen saknar den också en egen politisk agenda. Och de dygder Ulf Peter Hallberg framhäver som europeiska: självironi, nihilism, flerspråkighet, självkritik och brist på lycka, kan väl knappast uppfattas som smygpropaganda för EU. Men vem vet, kanske har mottot "Säg ja till EU-fördraget – ditt skydd mot lyckan" framtiden för sig?

Ax:son Johnson-stiftelsen på tv

I "Global Axess" ges en kosmopolitisk utblick genom intervjuer med Zygmunt Bauman, Nathan Glazer, Norman Birnbaum, Catherine Audard och Christopher Hitchens.

Onsdagar klockan 22:10 i TV8, med repris söndagar klockan 22:50.

I "Engelsbergssamtalen" möter vi varje vecka personer som befinner sig i hetluften. Kay Glans, chefredaktör för *Axess*, Per Svensson, kulturchef på *Expressen*, Göran Rosenberg, f.d. chefredaktör för *Moderna Tider* och Niklas Ekdal, politisk redaktör på *Dagens Nyheter*, är några av de journalister som i denna nya programserie samtalat med gäster om aktuella händelser.

Måndagar klockan 22:10 i TV8, med repris torsdagar klockan 23:10.

3 NOVEMBER: Stefan Fölster samtalat med Kay Glans om det sjuka Sverige.
10 NOVEMBER: Björn Ranelid talar ut med Björn Linell.

Besserwisser av Anders Mathlein

En anekdot om folkkyrnan: italienaren hälsar på vänner i Sverige. På järnvägsstationen noterar han de höga perrongerna, och frågar om inte höjden gör det svårt att ta sig upp från spåren. Han får då till svar att det är förbjudet att beträda spåren här. "Det är det i Italien också, men folk går ändå ned där och då är det väl bättre att det är lätt att ta sig upp?". En stereotyp förstås, men såvitt jag minns stämmer det där med perrongerna. Dessvärre också att folk ibland tar sig ned på spåren. Det hände till exempel med dödlig utgång en gång förra sommaren, en liten pojke förolyckades.

Veckan innan hade jag läst att Englands ledande medicinska tidskrift beslutat sig för att stryka ordet "olycka" ur sin vokabulär. Allting, menade man, går att förutse och därmed också att förhindra. Kunde då katastrofen på den skånska stationen ha undvikits? På nyheterna besvarade representanten för Öresundstågen frågor om säkerheten. Nej, såvitt han kunde se kunde de inte lastas för tragedin, och om de till exempel sänkte hastigheterna vid varje station skulle ingen vilja åka tåg. Han hudflängdes inte, men frågan om vem som bar ansvaret svävade över intervjun.

Att vägra acceptera något som en olycka är nog en vällovlig pedagogisk målsättning, och självklart ska vi gå till överdrift när det gäller människors säkerhet. Frågan är bara vad vi lämnas med om själva begreppet "olycka" förvisas ur sinnevärlden? För ifall allt går att förutse/förhindra så måste lidandet ha sin enda orsak i att något klickat, i en försumlighet från systemet eller individen. Det måste finnas någon form av avsändare, och därmed snarare ett brott och en brottsling än en tragedi. Om olyckor betraktas som något som egentligen inte tillhör livet, så innebär det att de drabbade snarast blivit kränkta, så som en gräns kränks av en främmande makt (jämför epidemin av stämningar i USA). Som vore det en mänsklig rättighet att aldrig behöva lida, aldrig drabbas av en förlust eller olyckliga omständigheter.

Människan beträder förbjuden mark, trots faror.

I stället för att försöka försvåra hennes flykt borde reträtten underlättas.

I det vanmaktiga valet mellan ett gravt försvagat "Guds vägar äro outgrundliga" och upplysningstesens att det irrationella endast är en produkt av bristande kunskap och förutseende, väljer vi lätt konspirationsteorin och syndabocken. Magin eller manikeismens dualism ligger nära till hands, därför att de är instrumentella kausaliteter som ligger tätare på den egna livsvärlden i det att de erbjuder förklaringar som återinför oss som personligt och framför allt riktat drabbade – någon eller något vill mig ont, det finns en avsikt med det som händer mig. Dessutom ges vi här en möjlighet att agera själva.

Att förvisa ondskan som aktiv makt må vara helt korrekt, men att göra det onda, det olyckliga och själva lidandet otänkbart, är i sig ett slags vidskepelse. Världen är för komplex för att förutses och därför måste vi ge plats åt gamle Hegels definition av tragedin: att båda sidor i en konflikt kan ha rätt. Eller, att ingen begått något fel. När vi på förnuftiga grunder förbjuder beträdandet av spåren så bör vi kanske också lita på folks förmåga att fatta kloka beslut, i stället för att beivra intill tänkbarhetens gräns. Det "italienska" exemplet tycks visare, baserat som det är på en visshet om att det som rationellt sett inte borde kunna hända, förr eller senare ändå kommer att ske, och då bör reträtten underlättas.

NIKLAS
SÖDERBERG

Poet

AXESS ✨ REPLIK

Ödmjukt sanningssökande

Karin Johannisson

Professor i idéhistoria vid
Uppsala universitet

Svar till Arne Jarricks artikel "God historia är mer än goda historier" som ingick i temat "sanningens återkomst" i Axess nummer 5.

DET ÄR BRA att Arne Jarrick håller den akademiska debattfanan högt. Det är också hedervärt att han bekymrar sig om min vetenskapliga hälsa, nu senast i Axess. Förra gången var i *Kärlekens makt och tårar* då han ansåg att jag halkade betänkligt i det genusteoretiska spåret med illavarslande symptom på socialkonstruktivistisk förförelse. Denna gång halkar jag än betänkligare just i kunskapsrelativismen. Symtomen har nu utvecklats till fullt utbruten sjukdom.

Det är lite synd att Jarrick inte kan skilja på ontologi och epistemologi. Att skriva historia i enlighet med ett konstruktivistiskt synsätt betyder något rätt självklart: att verkligheten ter sig annorlunda beroende på ur vilket/vems perspektiv den betraktas,

mannens eller kvinnans, furstens eller tjänarens, läkarens eller patientens. Detta utgör varken ett ontologiskt uttalande om verkligheten i sig eller en tes om att det inte skulle gå att konstruera "sanna" bilder. Som vanligt gäller det att argumentera skärpt och trovärdigt och med utgångspunkt i empiri och konkreta exempel.

Men vill man driva det hela längre kan man naturligtvis hävda att också vetenskapliga utsagor om verkligheten är delar av större kulturella system, alltså att begrepp, frågeställningar, hypoteser och tolkningar genomsyras av värden som ytterst handlar om relationer mellan grupper, intressen, klasser och kön. Det skulle innebära att den "konstruerande" blicken skapas av och genom sociala former. Hade Jarrick tagit sig några sidor längre i den bok han gör till underlag för sitt resonemang (*Kroppens tunna skal*) hade han kunnat läsa följande: "Syftet med /sådan/ relativisering är inte att ifrågasätta det vetenskapliga vetandet. Snarare att peka på att det finns skilda kunskapsätt, skilda blickar, rationaliteter och meningsbärande tolkningssystem".

Vad gäller de texter han citerar använder han dels några löstryckta rader ur min installationsföreläsning. Sådana föreläsningar må vara klassiker som programskrifter, men präglas i första hand av sina retoriska ambitioner. Jag föredrar en helt annan sorts texter av mig själv: sådana där jag bedriver ett konkret historiskt arbete

med syfte att få veta något om det förgångna. Återstår alltså texten om smärta, också den som Jarrick i huvudsak bygger sitt resonemang på. Jag skulle här hävda att smärta bara finns som en serie tolkningar. Min förundran över denna slutsats är uppriktigt (kanske synliggörs här helt enkelt skillnaden mellan idéhistorikernas och historikernas arbetssätt). Vad jag tar upp är föreställningar, hypoteser och kunskap om hur människan historiskt sett har hanterat smärta. Hur smärtan tedde sig på individnivå som ren kroppslig erfarenhet kan naturligtvis ingen uttala sig om. Men det är fullt rimligt att resonera om olika "smärtsyner", tillgången till olika smärtlindringstekniker – mentala, religiösa, filosofiska, materiella – och hur de användes och förstods. Att det sätt på vilka individen tolkar sin smärta påverkar upplevelsen av den, är för övrigt i högsta grad i överensstämmelse med modern smärtforskning.

JAG TYCKER att historiker skall vara ödmjuka. Vad vi kan göra, och vad som gör det historiska arbetet så rikt och berikande, är att med bra metoder och material och så höga ambitioner som möjligt försöka rekonstruera händelser, processer och existentiella erfarenheter i det förflutna. Att tro oss kunna erövra en absolut sanning när det handlar om människors upplevelsevärldar och kroppsliga erfarenheter vore förmåtet.

Arne Jarrick svarar:

Jag är tacksam för att Karin Johannisson har svarat på den kritik jag riktat mot vissa inslag i hennes forskning, och instämmer helt med hennes krav på ödmjukhet.

Sedan blir det svårare att hålla med – eller mot. Skälet är att det inte går att veta vilken position hon försvarar. Visserligen förnekar Johannisson att hon skulle ha sagt att det inte "skulle gå att konstruera 'sanna' bilder" av verkligheten. Men hon avstår samtidigt från att explicit bejaka den motsatta uppfattningen, hon sätter ordet *sanna* inom till intet förpliktande citattecken, och i det följande stycket verkar det som om hon ansluter sig just till en relativistisk uppfattning.

Inte heller detta kan man dock veta, ty hon inleder stycket oförbindligt med frasen: "Men vill man driva det hela längre kan man naturligtvis ...". Vill hon eller vill hon inte det? Därefter svär sig Johannisson halvt om halvt fri från sin installationsföreläsning med hänvisning till dess "retoriska ambitioner", liksom (felaktigt) från att hon i *Kroppens tunna skal* skulle ha uttalat sig om längesedan döda människors smärterfarenheter, samtidigt som hon söker stöd i modern smärteori för påståenden just om sådana upplevelser.

Att ta det fulla ansvaret för sina ståndpunkter är en omistlig del av den vetenskapliga ödmjukheten. ■

Kontra

Eliel Steen

Professor emeritus i ekologisk miljövärd vid Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala

Den gröna ideologin har blivit en dogm som förhindrar ett rationellt miljöarbete.

Pro

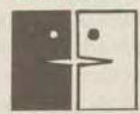

Svante Axelsson
Generalsekreterare i Svenska naturskyddsföreningen

Miljödebatten handlar om hur solidariska vi skall vara med kommande generationer.

Grön ideologi – är den hållbar?

ELIEL STEEN:

Den gröna ideologins företrädare hävdar att det västerländska samhället inte är hållbart. Vi andra anser att det är det mest hållbara som har funnits. De gröna ställer krav på en omställning av samhället som skall möjliggöra vad de kallar ekologiskt hållbar utveckling, och den enskilda människan skall förstå att hon är skyldig att efterleva kravet, som snarast har blivit en dogm. I Sverige har en ekologiskt hållbar utveckling blivit ett överordnat politiskt mål. Men det gröna budskapet innehåller åtskilligt som vi andra betraktar som konstigheter. Vi har svårt att se att de bidrar till hållbar utveckling. Jag tar här upp fyra invändningar.

För det första: Trots alla dåliga erfarenheter envisas de gröna med att förordna att vi av organiskt hushållsavfall skall producera organisk gödsel. Man ålägger således den enskilde att ägna tid åt källsortering, så att en organisk del erhålles för kompostering eller rötning. Detta är en återvändsgränd därför att det skapar stora mängder gödsel av lågt ekonomiskt värde. Det är ekonomiskt och praktiskt taget omöjligt att frakta sådan gödsel långa sträckor till åkermark så att det blir ett kretslopp värt namnet. I verkligheten läggs den ut i alltför stora mängder på en för liten markareal i tätorternas närhet, och följden blir övergödning av våra vattenmiljöer.

Inom några år kommer ny teknik för kemisk extraktion av de växtnäringssämnen i avfallet som är värda att ta vara på. Råvara erhålls härav för industriell tillverkning av oorganisk gödsel av återvunnen växtnäring i ett äkta kretslopp. Fraktionen komposterbart försvinner då från källsorteringen, och när denna process blir verklighet kommer allt bearbetat hushållsavfall att brännas.

För det andra: Vi bör arbeta för att bevara biologisk mångfald genom naturskydd i avvägning mot alla andra väsentliga intressen. Skälen är moraliska och etiska. De kan också vara kulturella och i synnerhet vetenskapliga. Den

örörda naturen och dess förändring över tiden genom människan är en del av vår historia. Den stora mångfalden i det gamla bondelandskapet är ett kulturarv. Den biologiska funktionen hos arter, populationer, samhällen och ekosystem är viktiga forskningsobjekt för att förstå den ekologiska dimensionen i människans moderna samhällen. Vi behöver inte envisas med biodiversitetens direkta nytta för människan. Vi har klarat oss i 10 000 år med endast ett dussintal arter i växtodling och husdjurskötsel. Ingen har på ett övertygande sätt kunnat visa att

biologisk mångfald har så stor betydelse för just människan att vi måste prioritera denna fråga på det sätt som nu görs, i enlighet med den gröna ideologin. Människan skapar teknisk och kulturell mångfald, som de flesta värdesätter lika högt. Det europeiska kulturlandskapet uppvisar till exempel

en synnerligen stor biologisk mångfald.

För det tredje: Ekologiskt jordbruk är odling utan handelsgödsel eller kemiska bekämpningsmedel. Det är inte hållbart eftersom det inte går att upprätthålla växtnärbalansen med enbart organisk gödsel. Därmed faller ekologiskt jordbruk som allmän lösning av ett hållbart system för livsmedelsproduktion.

För det fjärde: Försiktighetsprincipen tillämpas dogmatiskt i ekologisk odling, kemiska medel får inte användas trots att vetenskapliga belägg inte finns för väsentlig skadlighet. Principen kan inte tillämpas på naturens gifter, som är långt flera och ofta giftigare än de industriframställda. Kravodling är ekologisk odling med speciella regler som led i marknadsföringen av dessa produkter. Den sakliga grunden är svag – produktionen sker på åkermark som tidigare fått handelsgödsel och behandlats med kemiska medel. Kravodlaren exploaterar hundra år av bördighetsuppbyggnad skapad av konventionell odling!

Det finns inte heller vetenskaplig enighet om vad växthuseffekten kommer att innebära, men den beskrivs ändå ensidigt som ett hot.

**"Klimatfrågan
är ett perfekt
exempel där det
är rationellt
att tillämpa
försiktighets-
principen."**

Svante Axelsson

Lobbyverksamhet har drivit fram en ideologiskt korrekt uppfattning, som nu härskar. Säkert är att koldioxidhalten ökar vid förbränningen av fossila bränslen. Vi vet också att lufttemperaturen stiger något. Osäkra är däremot alla de konsekvenser som målas upp i olika scenarier. Det rimliga vore att noga granska alla förändringar av jordens klimat – positiva som negativa – som följer av växthuseffekten. Vid god tillgång på vatten leder de säkra förändringarna till ökad fotosyntes och högre biologisk produktivitet. De globala klimatmodellerna måste därför beskriva var det kommer att regna mer och var det kommer att regna mindre. Jordens samlade biologiska produktivitet kan mycket väl bli större därför att mer regn faller i gynnsamma områden. Den gröna bedömningen av växthuseffekten bör nyanseras till nytta för energipolitiken, som borde koncentreras på solenergi- och välgasteknikens utveckling.

SVANTE AXELSSON:

Eliel Steens inlägg är intressant ur flera perspektiv. Dels vill han göra gällande att det finns en grön ideologi, dels att det västerländska samhället är det mest hållbara som har funnits. Jag känner mig personligen främmande inför begreppet "grön ideologi", som av Eliel Steen förefaller tolkas som någon miljöfundamentalistisk dogm som inte tar hänsyn till människors värderingar.

Jag ser miljödebatten som en välfärdsdebatt. Vilket miljötilstånd är önskvärt och hur solidariska vill vi vara med nästa generation och de grupper i andra delar av världen som i dag får bära konsekvenserna av vår livsstil?

Men det är lätt att få uppfattningen att Eliel Steen anser att det i praktiken inte finns några allvarliga miljöproblem att lösa – samhället har aldrig varit mer hållbart än i dag och kravet på samhällsförändringar tycks onödiga och smärtsamma. Inget kan vara mer felaktigt. Det känns dystert att behöva ha en diskussion på den nivån med en före detta professor i ekologisk miljövärd. Det är bara att läsa FN:s och OECD:s rapporter för att få en klar bild över att de flesta miljöproblem går i fel riktning sett i ett globalt perspektiv. Utfiskningen av haven, kemikalie-

spridningen och erosion av den biologiska mångfalden är bara några exempel. Och studerar man European Environmental Agencies (EEA) rapport om miljötillståndet i EU, visar de flesta indikatorerna på att vi även inom EU fortsatt går i fel riktning. Allt är dock inte nattsvart. Utsläppen av svaveldioxid och freoner har minskat dramatiskt, och på sikt bör alltså försurning och ozonhålet kunna förändras i positiv riktning. Men studerar man Miljömålsrådets rapport om de svenska miljömålen lyfter den exempelvis fram övergödningen, giftfri miljö och begränsad klimatpåverkan som problem som inte ser ut att lösas inom överskådlig tid, om vi inte drastiskt ändrar våra gemensamma spelregler.

Att de ekonomiska incitament som nu råder är så olyckliga lämnar utrymme för optimism om framtiden. Enkla förändringar i rätt riktning skulle förbättra miljön på ett billigt sätt. Enligt OECD används 750 miljarder dollar till miljöskadliga subventioner i jordbruks-, fiske-, energi- och trafiksektorerna. Jag hoppas att Eliel Steen också vill ha en radikal förändring i EU:s fiske- och jordbrukspolitik, som genererar ett överuttag av torsk och en överproduktion av mjölk. Konsekvenserna för tredje världen är förödande i båda fallen; de subventionerade fiskefartygen åker nu till nya vatten och dammsuger kusterna vid Marocko och mjölköverskottet dumpas med hjälp av skattepengar och slår ut lokal mjölkproduktion i Tanzania och Brasilien. Det finns alltså ett antal samhällseffektiva åtgärder som kan vidtas, där vi samtidigt kan spara skattemedel och rädda miljön. Dessutom krävs det att samhället sätter ett pris på olika miljöskadliga utsläpp så att det blir företagsekonomiskt lönsamt att minska utsläppen. Priser måste spegla hur knappa olika resurser är, om vi skall uppnå hus hållning i verklig mening.

Nytan av biologisk mångfald är mångfasetterad. Svenska naturskyddsforeningen håller på att rädda pilgrimsfalken, men vi har inte sagt att "jorden går under" om den försvinner. På liknande sätt finns etiska och estetiska argument för den biologiska mångfalden i odlingslandskapet. Men det finns också biologiska och ekonomiska värden av en rik biologisk mångfald, till exempel bidrar den biologiska mångfalden i åkermarken och i skogen till att skapa balans i förhållande till olika skadegörare och att öka anpassningsförmågan vid yttre påfrestningar, till exempel klimatstörningar.

Diskussionen om ekologisk odling lider också av ett gammaldags produktionsmaximerings-

tänkande. Vi måste vidga perspektivet till att "värdeoptimera" produktionen. Och i det perspektivet är det inget tvivel om att den ekologiska odlingens koncept, där man frivilligt har ålagt sig restriktioner om att inte använda kemiska bekämpningsmedel och handelsgödsel, ger oss ny kunskap och en bättre miljö. Ekologiska odlingsmetoder har också visat sig kunna öka bördigheten och produktiviteten för framför allt småskaliga odlare i fattiga länder – för dem är dessa tekniker särskilt lämpliga eftersom de inte är kapitalintensiva. Dagens heta debatt i Danmark, där man funnit alltmer bekämpningsmedelsrester i grundvattnet, kommer sannolikt att leda till att den ekologiska odlingens miljöfördel jämfört med den konventionella uppvärderas. Och ser man på konsekvenserna av bekämpningsmedelsanvändningen i ett globalt perspektiv är nyttan av ekologisk odling ännu större.

När det gäller hushållskompostering håller jag med om att nyttan inte alltid är självklar, även om huvudregeln är att småskalig kompostering är att föredra. Problemet med storskaliga komposteringsanläggningar är i likhet med vatten och avfallsslag att kvaliteten är för dålig för att föra tillbaka resursen till åkermarken. Detta synliggör på ett dramatiskt sätt att kemikalieanvändningen är så omfattande och komplex att restprodukterna från hushållen och industri är för orena för att återföras till åkermarken.

Däremot är jag ytterst förvånad över att Eliel Steen väljer att nonchalera klimatförändringarna. Vi är helt överens om att vi inte med säkerhet vet i vilken grad människan påverkar klimatet, men de flesta klimatforskare är övertygade om att människan bär en del av skulden för uppvärmningen av jorden. Det intressanta just nu är inte vem som har mer eller mindre rätt eller fel utan hur vi förhåller oss till osäkerhet i ett globalt experiment. Klimatfrågan är ett perfekt exempel där det är rationellt att tillämpa försiktighetsprincipen. I likhet med vanligt försäkringstänkande är det "billigast" och säkrast för jordens befolkning om vi utgår ifrån att majoriteten av forskarna har rätt och omgående börjar minska utsläppen av koldioxid.

ELIEL STEEN:

Det förvånar mig att Svante Axelsson inte vill förstå vad jag menar med grön ideologi. Även Svenska naturskyddsforeningen har påverkats av de

gröna budskap, som ofta överdriver och ensidigt vinklar miljöproblemen. Någon klar bild av hur deras ekologiska samhälle skulle se ut har de inte lyckats framställa. Ordet ekologi brukas för övrigt lite hur som helst. De har inte heller kunnat vederlägga ståndpunkten att vårt samhälle är det mest hållbara som funnits, att människorna i genomsnitt lever längre, äter bättre och lever ett drägligare liv än någonsin tidigare.

Svante Axelsson finner det "dystert" att behöva debattera med mig om detta. Jag anser att det dystra ligger i att de extrema ståndpunkterna fått så stor plats i offentlig debatt och i det politiska livet. Det skadar miljövärdens sak mer än man tycks förstå. Jag är lika medveten som Svante Axelsson om de allvarliga miljöproblem som finns, men beskriver orsak och verkan lite annorlunda, liksom hur de skall lösas.

Misstro mot teknik är till nackdel för de stora problemen i tredje världen. Miljöförstöring finns även – och inte minst – där tillväxten är låg. Det är dålig teknik som förstör miljö, inte nödvändigtvis materiell tillväxt. Fattigdomen i de ännu förhärskande agro-pastoral samhällena, som omfattar mer än tre fjärdedelar av befolkningen i tredje världen, beror på låg produktivitet. Tal om ekologiskt jord-

bruk blir där en cynism, sådant jordbruk har man tvingats bedriva i tusentals år utan chans till något annat. Avgörande förändringar även inom jordbruket kräver ekonomisk tillväxt i ett samhälle utan diktatur och korruption.

Marknadsmekanismerna måste bli väsentliga i framtida miljöarbete för god miljövärd. En bättre samverkan mellan det civila och det offentliga samhället behövs för att dessa mekanismer skall bli effektiva. Därom tycks Svante Axelsson och jag vara överens. Väl definierad rätt till ägande och nyttjande, exempelvis fiske i haven, bete på allmänningssmark, utsläpp i vattenmiljöer och i luften, är grundläggande och rättigheterna måste kunna köpas och säljas. Varje aktivitet som brukar resurser måste ha ett pris.

De stora framsteg som gjorts på 30 år inom miljövärd, det gäller land, vatten och luft, har skett som följd av nya forskningsresultat inom naturvetenskaperna, uppfinningar, tekniska innovationer och utvecklingsarbete för bättre miljöteknik i ett högproduktivt samhälle. Fortsatt arbete för miljövärd kan därför knappast bestå i att bekämpa teknik och marknad eller

förkasta vår västerländska civilisation. Vi vet att det finns stora miljöproblem som vi får lösa i det samhälle vi lever i. Det är först i vår tid som hållbarhet i olika avseenden blivit möjlig.

Genom att göra tekniken bättre kan vi åstadkomma en utveckling, som innebär bästa möjliga miljövärd och största möjliga hänsyn till naturen, till gagn för oss själva, kommande generationer och andra delar av världen. Något bättre överordnat ideologiskt eller politiskt mål har jag svårt att finna.

SVANTE AXELSSON:

Eliel Steen diskuterar utifrån en gammal schablonbild av miljö- rörelsen – inte den jag

står för. Ta synen på tillväxt och teknik som exempel. Miljöengagerade människor är mycket teknik-optimistiska, har en stor tilltro till marknadsmekanismerna och tror att det går att skapa en grön tillväxt. De krav på miljöförbättringar som Naturskyddsforeningen har innebär nya investeringar och skapar efterfrågan på nya, miljövänligare och effektivare teknik. För vem är det som har fört in miljömärkning på marknaden? Vem är det som tror att prismekanismen i form av trängselavgifter gör att köerna minskar och att vägarna nyttjas effektivare? Vem är det som anser att kärnkraften inte skall skyddas av staten, utan att reaktorägarna skall betala en olycksförsäkring som bestäms av marknaden?

Det samma gäller tillväxtdebatten. Eliel Steen bör göra åtskillnad mellan värden och pengar. Det gäller att optimera värden i ett samhälle, inte att maximera produktion eller pengar. Därför håller det inte med enkla schabloner som att ökad tillväxt alltid är bra (märk att jag inte påstår att låg tillväxt per definition är bra). Dagens diskussion handlar om hur en aktiv miljöomställning kan skapa tillväxt, men att däremot jaga tillväxt till vilket pris som helst är enögt och kontraproduktivt. En kortsiktig tillväxt i ekonomin med icke reparerbara effekter kan bli följden.

Kanske skulle Eliel Steen och jag komma något närmare varann om vi fick sitta och reda upp begreppen. Då skulle jag påstå att livslängden kan öka i vissa regioner samtidigt som klimatstörningarna tilltar, haven dammsugs på fisk och spridningen av kemikalier tilltar. Men jag skulle inte påstå att det ökar förutsättningarna för ett hållbart samhälle för kommande generationer. Jag är optimistisk när det gäller att klara av miljöproblemen, men för att en förändring skall bli möjlig får vi inte förtränga eller nonchalera de varningsklockor som ringer alltmer högljutt. ■

Humanitära skäl hindrar human flyktingpolitik

INBLICK/ Asylpolitik. Flyktingar får ofta sätta sin sista förhoppning om att få stanna i Sverige till trubbiga tolkningar av gummiparagrafen "humanitära skäl". Vetskapen om att det psykiska lidandet kan väga tyngre än asylskäl leder till desperata handlingar. Dagens lagstiftning och praxis riskerar såväl humaniteten som rättssäkerheten i samhället.

Det är bara att erkänna, att diskutera flyktingpolitik är vanskligt. Inte minst för att så många av dem som deltar i debatten gör det utifrån en dold agenda.

Från ena sidan hävdas ofta att det är "fel" personer som kommer till Sverige. Eftersom detta argument sällan följs av något resonemang om hur man i stället ska göra för att "rätt" personer ska hitta hit, drar jag slutsatsen att det hela är en omskrivning för åsikten att det bästa vore om det inte kom några alls. Eller i alla fall långt färre än i dag.

Just antalet människor som kommer till Sverige är för några också en krok. Det är inte flyktingarna i sig, sägs det, utan att de helt enkelt är "för många". Frågar man hur många som faktiskt tar sig hit eller vad som skulle vara "lagom", får man vanligtvis inte något vettigt svar. Jag kan inte erinra mig att jag stött på ett motsvarande numerärt, i stället för principiellt, resonemang om andra kommunala eller statliga angelägenheter. Jag har aldrig mött någon som sagt att brandkåren inte bör släcka några bränder efter november månad, med argumentet att det som borde vara en "årskvot" nåddes redan i oktober.

Men representanter för "den andra sidan", de som vill att betydligt fler ska beviljas uppehållstillstånd än i dag, är inte mycket rakare. Ofta tar de fram en person (vanligtvis en kvinna, eller ännu hellre ett barn) och argumenterar för att just denna person bör få stanna i landet. Och det utan att berätta att man helst skulle se att ingen, eller i alla fall betydligt färre än i dag, avvisades över huvud taget. Alternativet, en annan lagstiftning eller praxis, som innebär en vidare tolkning av begreppet flykting eller vad som utgör "humanitära skäl", sveper debattören vanligtvis förbi.

Av
Hanne
Kjoller
Ledarskribent
i Dagens Nyheter

Så kan man till exempel argumentera för att en flicka med en ögonsjukdom – obotlig såväl i Sverige som i den asylsökandes hemland – bör få stanna, utan att närmare gå in på varför. Är det för att hon är ett barn, eller för att just ögonsjukdomar borde utgöra ett skäl för uppehållstillstånd?

INNAN JAG GER MIG UT i flyktingpolitikens minerade terräng är det viktigt att klargöra var på åsiktskartan jag står: Jag är för en fri arbetskraftsinvandring, kombinerat med en generös flyktingpolitik. Asylskyddet måste vila på principiell grund och kan aldrig vara en fråga om antal eller det mottagande landets egna behov. Att vissa asylsökande är läkare och andra analfabeter får aldrig vägas in i bedömningen av skyddsbehov.

Gärna fler människor som kommer hit än i dag, således – men på andra grunder. Det är "humanitära skäl" jag har kommit att ogilla, dels för att det ger ett sämre skydd än Genèvekonventionen, dels för att det är godtyckligt och rättsosäkert. Men också för att det har kommit att bli det mest inhumana inslaget i svensk flyktingpolitik.

Självmodersförsök premieras, enligt principen ju fler och allvarigare, desto bättre. Några svalda rakblad väger tyngre på Utlänningsnämndens skrivbord än ett par ituggade Alvedon. En rejäl strypsnara ger fler pluspoäng på "humanitetsskalen" än många ytliga skärsår över handleden. Att gå under jorden tolkas ofta, inte minst av oss i medierna, som ett tecken på att familjen har verkliga asylskäl och att migrationsmyndigheterna begått ett misstag. Apatiska barn visas upp för journalister som redan före besöket har sin story färdigskriven i huvudet. Sällan eller aldrig ställs frågan om det inte är tiden under jord, med allt vad som hör till den helvetestillvaron, snarare än avvisnings-

beslutet som orsakat det psykiska lidandet. Lösningen blir enligt denna logik alltså inte att ta sig upp ur underjorden, utan att än en gång överklaga avvisningsbeslutet, med hänvisning till barnens usla hälsotillstånd. Så har vi då nått en punkt där det inte längre är asylskälen som väger tyngst, utan hur långt man gått i den psykiatriska karriären. Är det humant?

Jag har under min tid som sjuksköterska inom slutenvårdspsykiatri träffat såväl patienter som är otvetydigt psykiskt sjuka som patienter jag snarare skulle beteckna som själsligt lidande. Skillnaden mellan de två grupperna är att personerna i den sistnämnda blir "friska" och utskrivna samma dag som de får ett positivt besked om uppehållstillstånd, medan de andra alltså är psykotiska, katatona eller djupt, djupt deprimerade.

Krossade drömmar om ett bättre liv är ingen sjukdom; besvikelser botas inte med elchocker, samtalsterapi eller psyko-farmaka. I den mån det finns någon kur utgörs den av medial uppmärksamhet, intygsskrivande läkare och politisk press. Är det rättssäkert?

VAD ÄR EGENTLIGEN "humanitära skäl"? Utlänningslagen ger föga vägledning. Av lagtexten framgår att uppehållstillstånd får ges till "en utlänning som av humanitära skäl bör få bosätta sig i Sverige". Däremot sägs inget om när sådana humanitära skäl föreligger. Det är, förklarar Utlänningsnämnden för mig, för att humanitära skäl "inte går att katalogisera" utan alltid handlar om "en individuell bedömning".

Men vid en genomgång av statistiken 15 år tillbaka i tiden (vilket var då de olika skälen för uppehållstillstånd började särredovisas) visar det sig att antingen har flyktingarna eller uppfattningen om dem varierat enormt. I mitten av 1980-talet kunde de som fick stanna av humanitära

skäl räknas i hundratal, medan konventionsflyktingarna räknades i tusental. Nu är siffrorna de omvända.

Utlänningsnämndens praxissamling (www.un.se) bekräftar bilden av inkonsekvens. När jag slår på "humanitära skäl" och "sjukdom" trampar jag rakt in i en värld av motsägelser. Ett ärende (UN 16-93) rör en familj från Kosovo där två av de fyra barnen har diabetes och som därför beviljas uppehållstillstånd. Utlänningsnämnden skriver:

"Enligt vad som är känt för UN kan det för närvarande vara svårt att få tag på insulin i familjens hemland. På grund av FN-sanktionerna finns risk för att tillfällig brist på insulin uppstår. Med hänsyn härtill och vad som blivit upplyst om de båda barnens stora behov av dagliga insulininjektioner finner UN att familjen bör tillåtas att stanna i Sverige av humanitära skäl."

Ett annat ärende (reg. 47-94) rör en 30-årig etiopisk man som utvecklat aids. Utlänningsnämnden skickade ärendet till regeringen för bedömning, vilken konstaterade att för att beviljas uppehållstillstånd av humanitära skäl "i princip bör krävas att vården eller behandlingen kan leda till en förbättring av tillståndet eller att behandlingen är livsnödvändig."

Fråga mig inte hur, men därefter lyckas regeringen med konststycket att landa i slutsatsen att några humanitära skäl inte föreligger. Som om bromsmediciner inte vore "livsnödvändiga" och som om de inte heller kunde leda till en "förbättring av tillståndet".

Och uppriktigt sagt blir jag än mer förbryllad när regeringen avslutningsvis skriver att behandlingen av mannens aidsrelaterade komplikationer till en del kan ges i Sverige "men med visshet icke i Etiopien". Ska det inte vara: "men icke med visshet"? Eller menar statsråden att de vet att mannen inte kan få någon behandling i hemlandet, men att de ändå skickar tillbaka honom? Det skulle i så fall innebära en synnerligen märklig syn på begreppet "humaniter". Att eventuella risker att dö väger tyngre än en absolut vetskap om att man faktiskt skickar någon i döden. För det kan väl inte spela någon roll att det i det ena fallet rör sig om barn från Europa och i det andra en vuxen man från Afrika?

MEN SVENSK MIGRATIONSPOLITIK har inte bara svårt med definitionen "humanitära skäl". Här tycks vi också ha sällsynt svårt att känna igen "flyktingar" – om de så knacker på vår dörr. År 2001 fattades i Sverige beslut i 18 400 asylärenden. 5 730 personer beviljades uppehållstillstånd av humanitära skäl (31 procent). 815 fick stanna som "skyddsbehövande" (4 procent). Endast 307 personer, det vill säga mindre än 2 procent, bedömdes vara flyktingar i Genèvekonventionens bemärkelse. Nästan hälften av dem, 142 personer mot 165, fick sin status först efter prövning i en högre instans. I första instans ska de avvisas, i nästa erkänns de som fullvärdiga konventionsflyktingar. Är det en rimlig "felprocent"?

Låt oss titta på hur många flyktingar andra länder hittar bland sina asylsökande.

I Kanada, som till skillnad från Sverige valt att tolka in förföljelse på grund av kön och sexuell läggning i Genèvekonventionen, identifierades nästan hälften av alla asylsökande (47 procent eller 13 336 personer) som konventionsflyktingar. I Danmark utgjorde andelen konventionsflyktingar i första instans en femtedel (21 procent eller 8 336 personer). Men i Sverige är det alltså bara en hundradel som tillerkänns samma status i första instans, 165 personer. Det är svårt att i UNHCR:s världsomspännande migrationsstatistik hitta särskilt många länder som till samma grad delar Sveriges svårighet att identifiera flyktingar.

Nu skulle man i och för sig kunna tänka sig att det är en speciell sorts personer som söker asyl i Sverige. Att asylskälen bland dem som tagit sig hit helt enkelt är sämre än för dem som rest till andra länder. För att ge ett absolut svar behövs mer än statistik. Men nog borde man kunna få något slags fingervisning om olika länders bedömning genom att titta på mottagandet av människor från särskilt utsatta länder, där nästan alla (utom möjligen en liten gynnad klick regimtroga) kan tyckas ha skäl att fly.

JAG VALDE ATT titta på Afghanistan, återigen utifrån siffror från 2001. Det är samma år som talibanernas krig mot kvinnorna avbröts av USA:s bombningar. Afghanistan är ett land där kvinnor, åtminstone före USA:s militära insats, riskerade att stympas, fängslas och till och med dödas på grund av, mer eller mindre, sin existens. Om man flyr från ett samhälle som bedriver ett utrotningskrig mot kvinnorna (exempelvis genom att kvinnor inte får undersökas av manliga läkare, att kvinnor inte får bli läkare, och att alla kvinnor på detta fiffiga sätt således i alla lägen förvägras läkarvård), är man då inte flykting?

Jo, svarar Kanada och ger 85,7 procent av alla asylsökande från Afghanistan flyktingstatus. Jo, svarar Danmark och ger i första instans samma status åt 86,7 procent ur gruppen. Nej, säger däremot Sve-

rige och ger status som flyktingar åt bara 3,4 procent, eller 12 personer, av de 349 ärenden som avslutades under året (av totalt 593 ansökningar). Samtidigt fick 262 personer ur gruppen stanna av andra skäl.

Det finns tusen och ett skäl till att en flykting ska kallas en flykting. "Humanitära skäl" är en gummiparagraf med stort utrymme för subjektivitet och där praxis kan förändras av opinionsvindar, politiskt klimat, flyktingströmmar och en rad andra faktorer. Inte blir det bättre när medierna väljer att lyfta fram något enskilt fall. Dramaturgin är den gängse, världen är svartvit och består blott av offer och skurkar. Föga handlar det om framtida skyddsbehov, mer om vad den asylsökande har varit med om. Historien skrivs i imperfekt och presens, men sällan i futurum.

En kvinna som blivit våldtagen av militären kan ha ett solklart skyddsbehov. Men det faktum att hon har blivit våldtagen innebär inte *per se* att hon har det. Av att läsa svenska dagstidningar får man lätt intrycket att uppehållstillstånd är ett tröstpris i en för övrigt genomjävlig och orättvis värld, och att sådana tröstpris bör utdelas till dem det är mest synd om.

Om vi i Sverige vid sidan av anhöriginvandring renodlade och vidgade tolkningen av Genèvekonventionen, skulle vi inte då kunna göra oss av med Utlänningslagens intetsägande paragraf om "humanitära skäl"? Jag vet inte. Det är möjligt att konsekvenserna i ett sådant – förvisso rättssäkert, men samtidigt helt inflexibelt – system skulle bli alldeles härresande. Hur som helst torde man kunna konstatera att den andel uppehållstillstånd som beviljas utifrån den svajiga grunden "humanitära skäl" är orimligt hög. Precis som andelen konventionsflyktingar är orimligt låg. När vi väl nått det stadium där en flykting kallas en flykting, kan vi diskutera var gränsen för fattiga och sjuka ska gå: vid ögonsjuka europeiska flickebarn eller vid dödssjuka afrikanska män?

Av att läsa svenska dagstidningar får man lätt intrycket att uppehållstillstånd är ett tröstpris i en för övrigt genomjävlig och orättvis värld ...

Hungerstrejk.

För att få stanna i Sverige tvingas flyktingar till desperata handlingar. Människor på flyktingförläggningen i Gimo svälter sig eller försöker begå självmord.

Foto: Jörgen Hagelqvist/Scanpix

Anarkin är total i den franska skolan

UTBLICK/ Frankrike. Eleverna är psykiskt labila och tål inte minsta tillsägelse. Allt handlar om att det skall vara kul i skolan, kunskapen är satt på undantag. Nu hörs starka protester från franska lärare.

INGER ENKVIST

Professor i spanska vid Lunds universitet

SEDAN MÅNGA ÅR heter den mest kände pedagogen i Frankrike Philippe Meirieu. Han har gett ut ett stort antal böcker, varit rådgivare åt tidigare regeringar och varit det namn som främst förknippas med att se skolan som en plats för socialisation av ungdomar snarare än en plats för kunskapsinhämtande. Ungdomarna ska uppmuntras att uttrycka sig själva snarare än att studera. Han rekommenderar att blanda elever med olika bakgrund och intressen samt att minska på kunskapskraven för att mildra sociala spänningar, speciellt i problemområden. Han beskriver sitt resonemang och sin metod i boken *L'école ou la guerre civile*.

Just nu publiceras i Frankrike en strid ström av böcker om skolfrågor, som alla uttrycker oro för försämringarna i skolklimatet. Inte så få kritiserar den uppfattning som Meirieu är symbol för. Frankrike har haft ett sammanhållet högstadium sedan 1975 med reformen "Haby". Sedan "Savary" tio år senare har siktet varit inställt på att starkt öka antalet unga som tar olika examina, vilket har skett till priset av ett uttunnande av innehållet. Sedan 1989 och Jospins "orienteringslag" har inriktningen på skolarbetet just varit att "sätta eleven i centrum" och att inlärning ska vara rolig.

Många av skribenterna är arga lärare som påpekar att personer som Meirieu utsatt lärarna för en "moralisk utpressning" för att de ska acceptera sjunkande resultat. Med 30 års erfarenhet vågar de nu peka på att social harmoni inte har befrämjats av sjunkande kunskapskrav. En filosofilärare påpekar att det är oriktigt att längre använda ordet "elev", eftersom en elev är någon som tänks försöka lära sig något bestämt. Numera är det "ungdomar" som finns i skollokaler och de tänks inrikta sig på att

uttrycka sig själva. Det som breder ut sig är inte objektivitet, förknippat med studier, utan subjektivitet. Läraren ses i det sammanhanget som ett subjekt bland flera, och varför skulle just läraren ha större del av talutrymmet? Han påpekar också att ordet "disciplin" syftar både på ett ämne och på en viss ordning för att kunna lära sig ett ämne. När den moderna skolan talar om att den unga personen i första hand ska uttrycka sig själv, har man avlägsnat sig från båda betydelserna av ordet.

En annan lärare menar att skolsystemet är en utvecklingsväg som bygger på att eleven måste klara alltmer komplexa uppgifter för att gå vidare. När det inte finns någon barriär att övervinna, tappar eleverna intresset för skolan. Författaren påpekar också att trots tal om samarbete med föräldrarna håller man dem på avstånd, när man ändrar inte bara innehåll och arbetsmetoder i skolarbetet utan också regler för uppförandet. Föräldrarna har svårt att hjälpa sina barn och svårt att framföra sina åsikter, därför att de inte riktigt förstår vad som händer.

TVÅ VITNESBÖRD från skolvardagen i problemområden är speciellt klagande, och de kommer från två unga lärare som publicerat dagböcker från sitt arbete i skolor i Paris förstäder. Böckernas starka inverkan på läsaren beror på den faktaredovisande tonen och förstärks av frånvaron av indignerade slutsatser. Nicolas Revol beskriver i *Sale prof!* att hans yrkesskoleelever inte förstår skriftliga anvisningar och inte har några förkunskaper i hans ämne.

Den enda språkliga variant de behärskar är ungdomsslang. De kommer till skolan när det passar dem, ger fantasifulla ursäkter och upprepar osanningar även om läraren påpekar att han vet att saken inte förhåller sig som de påstår. Ett standard svar när läraren försöker ställa eleverna till svars för något de gjort eller sagt är att "det var bara på skoj". De accepterar egentligen aldrig något ansvar för sitt arbete i skolan. De säger sig inte ha pengar till skrivhäften, men bär dyra märkeskläder och har den senaste bärbara telefonen.

Det handlar om artonåringar som inte kan koncentrera sig mer än en timme och som är så lättstörda att vilket ljud som helst får dem att avbryta sin aktivitet.

Det handlar om artonåringar som inte kan koncentrera sig mer än en timme och som är så lättstörda att vilket ljud som helst får dem att avbryta sin aktivitet. De är så psykiskt labila att de när som helst kan få ett humörutbrott. Deras självkänsla är så svag att en enkel tillsägelse kan uppfattas som ett outhärdligt personligt angrepp. De lever i nuet i den bemärkelsen att de viftar bort alla

referenser till vad de själva gjort eller sagt tidigare, samtidigt som de inte har förmågan att planera för framtiden. De orienterar sig inte i omvärlden genom att tänka eller minnas, utan genom att känna. Vid en utflykt slås läraren av att de ständigt kräver att få äta eller gå på toaletten. Med andra ord har de en psykisk och social utvecklingsålder som förskolebarn, men kroppar med en vuxens styrka. Ord som de ständigt har i sin mun är vad de har "rätt" till och att de kräver "respekt", vilket låter ihåligt när de exempelvis inte respekterar varandras rättigheter.

När Revol arbetat ett drygt halv-

år på den aktuella skolan, rusar en av hans elever in på hans lektion och tar stryppgrepp på honom, och han skulle ha dött om inte två andra elever brottat ner pojken. Detta blir i sin tur källa till nya erfarenheter. Den första är att eleverna inte automatiskt är beredda att återge inför polisen det de sett. Den andra är att skolledningen inte alls stöttar läraren utan vill tysta ner det hela. Den tredje är att det i ett av polisförhören med pojken ställs frågor som inbjuder pojken att skylla på läraren. Det fjärde är iakttagelserna vid tingsrätten, där pojkens kamrater tillåts skymfa poliser och domare innan de slutligen visas ut ur salen.

MONDOT HAR EN mjukare ton i *Journal d'un prof de banlieue* när han beskriver sitt första läsår som lärare vid en högstadieskola. Han understryker sin oerhörda ensamhet i klassrummet, hur eleverna ser minsta vänlighet som ett tecken på svaghet, och hur förödmjukande det är att eleverna anser sig kunna ljuga läraren rätt upp i ansiktet. Han tar illa vid sig av elevernas attityd till skolan. Han anser sig erbjuda eleverna ett bra program, men de uppträder som om han påtvingade dem något. Liksom Revol beskriver han skötsamma elever som inte vågar arbeta i klassrummet av oro för att bli mobbade och handfallna föräldrar som inte vet vad de ska ta sig till med sina barn. Han beskriver liksom Revol hur lärare attackerats fysiskt av elever och hur andra elever låtsas inte ha sett något.

Kanske då Meirieu har rätt i att eleverna i första hand behöver socialiseras? Men exemplen visar att den "snälla" skolan sviker de här eleverna på flera sätt. Skolan har inte kunnat kompensera en dålig start utan befast deras okunnighet och deras omognad. Genom skolan läses eleverna fast i gruppmonster där de mest omogna och våldsbenägna anger tonen. De socialiseras i själva verket mycket starkt – men i ett antisocialt mönster. När de söker arbete kan de inte återopa vare sig uthållighet, några större kunskaper eller ens ett vuxet språk.

FLER ARGUMENT mot Meirieu finns i Lucienne Bui Trongs bok *Violences urbaines*. Bui Trong har gått igenom polisstatistik över de allt fler områden i franska städer där sam-

hället inte längre finns representerat. Det är områden dit busschaufförer vägrar att köra, där affärerna stänger därför att de blivit rånade så ofta att inget försäkringsbolag vill teckna avtal med dem och dit läkare och brandmän tvekar att åka när de blir kallade, eftersom de lika gärna kan bli överfallna som väl mottagna. Områdena kontrolleras helt av hårdföra gäng som infört sin egen lag.

Det intressanta från utbildnings-synpunkt med Bui Trong's bok är att hon sätter in vandalisering av skolor och vägran att rätta sig efter lärares anvisningar i ett större mönster, som tydligt visar att motstånd mot lärare inte ska ses som en pedagogisk fråga. Det är bara ett steg i en allmän vägran att acceptera någon som helst samhällsautoritet. Denna vägran gäller alltså i första hand vuxna som representerar samhället och/eller bär uniform. Att ljuga för läraren, att svära åt busschauffören och vägra betala biljett, att spotta på en polis eller att sätta eld på en skola är olika steg i avståndstagandet från samhället.

Bui Trong har kunnat identifiera vissa steg i hur ett område utvecklas från mindre förseelser till större, och hon har skapat ett poängsystem för att beskriva processen. Sett från skolans synpunkt är det intressanta att det inte är genom att vara "snäll" eller "tolerant" som man får stopp på en negativ trend, utan tvärtom påskyndar man utvecklingen av nästa steg. Med andra ord är upprätthållandet i skolan av krav på inläring och uppförande en garanti för att andra samhällsfunktioner kommer att respekteras.

VARFÖR HAR DÅ inte lärare slagit larm tidigare och med större energi? Jean-Pierre LeGoff, filosof och sociolog, uppmärksammar "det milda barbari" i form av nya modeller för ledning som har införts i företag, men också i skolväsendet. De anställda överöses av något som han definierar som en blandning av psykologiserande, tomt management-prat och anarkistiska slagord om allas totala frihet i alla situationer, rester från det berömda maj -68. I skolvärlden tar detta sig uttryck exempelvis i att regler för elevers uppförande tas bort, samtidigt som man säger att lärarna har hela ansvaret för vad som händer i klassen. Fungerar klassen inte bra, framstår den lärare som klagar som inkompetent, även inför sig själv. Om eleverna får fortsätta till högre klasser utan att ha baskunskaper och inte når några resultat, läggs ansvaret på läraren som inte förstått att anpassa sina metoder till eleverna.

I det här systemet blir en skollärares främsta strävan att dölja det verkliga förhållandet inför föräldrar och allmänhet. Verksamheten över-

Gymnasieungdomar i Paris. Elever protesterar för att få mer demokrati och oberoende. Foto: Ceccarini/Sipa/Scanpix

går till något som syftar till "lugn", till en fin yta, inte till elevernas maximala inläring. För LeGoff är detta manipulation och inte frihet vare sig för elever eller lärare. Att lärarna inte protesterat mer förklarar han med att det här sättet att styra är nytt. Arbetstagarna känner inte igen det här som förtryck utan passiviserar av strömmar av meningslöst eller obegripligt prat. Dessutom isoleras de från varandra, när det samtidigt införs individuell bedömning på vilken lönesättning baseras. På det här sättet ges lärarna känslan av att det är meningslöst att protestera, att de bara skadar sig själva om de gör det, och att de gör sig löjliga om just de försöker upprätthålla en standard i skolan som ingen annan tycks intressera sig för. Lärarna omsocialiseras, precis som eleverna.

ÅT VILKET HÅLL går nu den allra senaste utvecklingen i Frankrike? Sedan ett år heter utbildningsministern Luc Ferry, universitetslärare och filosof, och han ser ett samband mellan kunskapsinhämtande och ordning. Han annonserar de initiativ han vill ta i *Lettre ouverte à tous ceux qui aiment l'école*. Absolut prioritet ges åt kampen mot den försämrade läsförmågan. Ferry konstaterar att de nya metoder som införts inte haft den framgång man hoppats på, och han har inlett en rad försök för att få fram nya rekommendationer. Han vill också införa minimitider för läsning och skrivning i skolorna och krav på att högstadies- och gymnasieelever varje år ska läsa minst tio böcker lämpliga för deras

stadium. Vidare betecknar Ferry det som en skandal att 158 000 franska ungdomar varje år lämnar grundskolan utan slutbetyg, och han vill införa alternativa program på högstadiet för att alla elever ska kunna hitta något som passar dem och på så sätt lockas att stanna kvar i skolan och få slutbetyg.

För gymnasiet säger han sig vilja införa individuella program, specialgjorda för elever som inte passar in i något av de allmänna programmen. Den tredje punkten i hans åtgärdsprogram är att förbättra resultaten under de två första åren vid universiteten. Frankrike har öppet tillträde till många universitetsämnen för alla som tagit studentexamen, men ungefär hälften av alla de ungdomar som börjar på universitet lyckas inte ta den examen som avslutar de två första åren.

Den fjärde prioriterade punkten gäller våld i skolor. Under första halvåret 2002 anmäldes till utbildningsministeriet 81 000 fall, de flesta av dem koncentrerade till en tiondel av skolorna, fall som skulle ha gått till åtal om det gällt straffmyndiga personer. Ferry vill nu ta itu med problemet och annonserar att det ska bli möjligt att placera elever i specialprogram för att skydda andra elevers arbetsro.

Det nya med skriften är att utbildningsministern talar klarspråk, och både i innehåll och språk står hans skrift i motsats till Meirieu och det "milda barbariet". Ferry erkänner de verkliga problem som Frankrike har, och hans föreslagna åtgärder är inriktade på att komma tillrätta med de problemen. Detta är något nytt

jämfört med den tidigare regeringens tendens att glida förbi att eleverna inte är så bra på att läsa och i stället säga att ungdomar nu kan "annat". Det är dock oklart om Ferry kommer att ha den politiska tyngd han behöver för att genomföra sitt program, eftersom han och hans reformer hamnat mitt i en annan ministers reform av de statsanställdas pensioner. Frankrike följer ännu principen att de pensionsinbetalningar som görs nu går direkt till att betala dagens pensioner, och detta är inte hållbart när pensionärerna blir fler och ungdomarna färre. Systemet måste alltså ändras, och bland annat kommer villkoren för offentliganställda lärare att bli något mindre förmånliga.

I den situationen har lärarnas fackföreningar, som huvudsakligen är Meirieuanhängare, valt att behandla utbildningsreformerna och pensionsreformerna som ett paket för att mobilisera lärarna och fälla regeringen. För att uttrycka det milt: det är svårt att respektera lärarfackens agerande. Lärarna som grupp är inte bara offer utan också medansvariga. De behöver tänka till. ■

Litteratur

Lucienne Bui Trong, *Violences urbaines*, Bayard, 2000.

Luc Ferry, *Lettre ouverte à tous ceux qui aiment l'école*, Odile Jacob, 2003.
Jean-Pierre LeGoff, *La barbarie douce*, La Découverte, 2003.

Philippe Meirieu och Marc Guiraud, *L'école ou la guerre civile*, Plon, 1997.

Jean-François Mondot, *Journal d'un prof de banlieue*, Flammarion, 2000.

Nicolas Revol, *Sale prof!* Rixot, 1999.

Västerländska arkitekter deltar i förstörelsen av Beijing

UTBLICK/ Kina. De traditionella gårdshusen jämnas med marken över hela Beijing. Stadens invånare tvångsförflyttas ut till ring efter ring av bebyggelse som nu konstrueras runt det enda som är fridlyst, Den förbjudna staden.

DEYAN SUDJIC

Författare och journalist

Översättning: Karin Olsson

YUNG HO CHANGS studio i Beijing är på pricken lik varje annat arkitektkontor med ambitioner. Vägarna är vita, golvet är nakna betongen och de unga människor i tjugooårsåldern som sitter i rader böjda över sina datorer är anslutna till hörlurar och lyssnar till Dr Dre under arbetet. Överallt står pappmodeller och i ett hörn ligger en tjock driva tidskrifter. Men som Yung Ho, med utbildning i Kalifornien, påpekar så är inte Beijing som alla andra ställen.

Kryssa runt Beijings första ringgata i en svart Santanataxi (tillverkad i Shanghai vid en föråldrad produktionslinje för Volkswagen) och far förbi det kromprydda glaset i Grand Hyatt hotel med sin förgård med fladdrande röda flaggor – en vision av Londons Canary Wharf-område, efter revolutionen. Du far förbi höga bankskrapor krönta av tak som på pagoder och gyllene klot och du far förbi rader av olivgröna armétält som slagits upp längs trottoarerna som tillfälliga hem åt byggnadsarbetarna. Ur varenda spricka i stadens gamla gråa murar väller byggplatser fram. Du kör och kör och ser inget slut på lyftkranarna och gyttret av nya bostadskomplex och mellan dem fält med tegel, resterna av förstäder som rivits. På gatunivån är den vanligaste hustypen försäljningskontoret; rostfria

stälboxar och glasklumpar prydda med glitter och ballonger för att locka kunder, till vilka man säljer ett begrepp som nådde Kina först 1999: bostäder med hypotekslån. Folk bjuds möjligheten att köpa lägenheter "off plan", på ritningsstadiet, i tanken att de kommer att stiga i pris till det dubbla innan byggjobbarna gjort sitt.

Yung Ho arbetar med projekt som är små för att vara i Beijing. Han har avverkat ett hus, ett par gallerier, en bokhandel, några förlagskontor. I en stad där den arkitektoniska basenheten blivit skyskrapan, som uppförs dussinvis, är Yung Hos byggnader så små att de riskerar att försvinna ur sikte, borttappade bland växlande byggnadsplåtar som har förvandlat staden till en permanent byggarbetsplats. Yung Ho bemödar sig om att skapa arkitektur som ger lite respekt från den snabba och ständiga förändringen, som bevarar något av Beijings urbana karaktär innan den försvinner. Han säger det inte, men man förnimmar överväldigande hur maktlös han känner sig inför det virrvarr som omger honom på alla håll.

YUNG HO ÄR förtrogen med kinesisk makt. Hans far Zhang Kaiji, nu 91 år gammal, är också arkitekt. Bland många andra byggnader svarade han för utformningen av Revolutionsmuseet, det ena av de båda massiva sino-stalinistiska landmärken som tillsammans sätter prägel på Tiananmentorget i långsidan. Han uppförde ett flertal privatvillor åt Mao liksom den statliga gästbostaden och blåste upp den i skala på partiets enträgna uppmaning, ivriga som de var att imponera på en till synes oberörd Chrusjtjov. Men arkitektens an-

Artikeln publiceras i samarbete med den brittiska tidskriften *Prospect*.
www.prospect-magazine.co.uk

Skyskrapor. Bebyggelsen skjuter i höjden. Foto: Rex Features/Pressens bild

knytning till Mao räddade honom inte från tio års jobb som portvakt under kulturrevolutionen. Inte heller hjälpte det att Tiananmen, som Zhang Kaiji arbetade med, betyder så mycket för den kinesiska statens image att det finns med bland den handfull monument som är fridlysta, i en stad där annars mycket litet är fredat mot hotet att förstöras.

Både far och son har stött på arkitektens inneboende paradox. Med sitt arbete har de kommit att stå makten nära, men de har förblivit maktlösa i händerna på makt-havarna. Arkitekturen definierar en regim, men arkitekten är aldrig den som bestämmer ramarna för definitionen. Zhang Kaijis skyddsherrar ville bygga upp Beijing till en stad som avspeglade och framhävde deras absoluta makt. Hans son är verksam inom ett system som har omfamnat marknaden men ger arkitekten ännu mindre inflytande över skeendet. Yung Hos senaste projekt är Today Gallery, en provisorisk omvandling av en gammal industrifastighet som kortfristigt

bevarats undan det myckna slaktandet som pågår runt omkring. För att ta sig dit måste man lirka sig fram genom gator som korkas igen av trafiken i en stad som knappt har två miljoner bilar ännu men redan är lamslagen. På faderns tid var detta Beijings ölbryggeri, en funktionell 1960-talsskapelse av tegel och betong som snärjts där de elektrifierade spåren i riktning mot stadens centralstation böjer av i en kurva. Dess huvudsakliga inre volym är ett fyra våningar högt tomrum, en diminutiv version av Tate Moderns höga turbinhall i London. Men hos Today Gallery är öppnandet av en konstupställning inget som påminner om den privata utsikten från Themsens strand. Utanför kaféet på andra sidan gatan håller kökspersonalen just på med att hacka de grå och halkiga inälvorna från fjärdä.

Men som nästan allting annat i Beijing är Today Gallery ett provisorium. Det är dömt att rivas, i likhet med de tiotusentals traditionella gårdshusen, kraftstationerna, mekaniska verkstäderna och bilfabrikerna, som jämnas med marken över hela staden. Today Gallery ska bort för att ge plats åt försäljningslokaler till lägenhetskomplexet Apple, en mur av bostadsskrapor som skjuter upp ur ruinerna av bryggeriet. Man lirkar sig förbi den sovande Maostatyn, öppnar en dörr och konfronteras omedelbart med den fräna doften av billigt godis. Song Dongs installation "Eating the City" är ett megalopolis av kakor och kex samlade på två enorma bord och punktbelysta som i en biljardsalong. Där finns rangliga torn av rån och rulltårter, torg av lakrits och marsipan, vägkors och fontäner av choklad. I Beijing, som säger sig ha 14 miljoner invånare av vilka 3 miljoner antas vara "tillfälligt" bosatta, men som ännu dröjer med att utveckla något slags genomtänkt och systematisk stadsplan, skulle Song Dongs kakor kunna vara det närmaste man kan komma en vision av vad staden kommer att bli.

UNDERBLÅST AV EN ekonomisk boom, och av banker som blivit så penningstinna att de, som *Financial Times* nyligen anmärkte, beviljar så gott som varenda låneansökan, har Beijing gått in för den största byggkampanj världen hittills skådat. Den andra stadsringen, som markerade stadsgränsen fram till 1980-talet,

Byggarbetsplats. Traditionell bebyggelse får lämna plats för modernistisk arkitektur i glas och betong. Foto: Göran Gustafson/Pressens bild

har följts av byggandet av en tredje, fjärde och femte ring. Den sjätte är nu på gång. Dessa koncentriskt cirkulära bildar en stad där man förlorar orienteringen. Bilar rör sig sklerotiskt kring avsnörda klumpar av nyligen fullbordade höghus, som lämnar stadskärnan lika tom som den i Detroit.

Stadskartan liknar en dattavla, med Den förbjudna staden som ett tomrum i absoluta mittpunkten. Och plötsligt, som en på måfå kastad dartpil, dyker hela nya stadsområden oväntat upp som från ingens stans. En stad som fram till 1990 inte hade ett enda centralt affärsdistrikt, och knappast behövde något heller, har nu ett kluster av glaskrapor som ser ut att kunna ha kasserats i Omaha och Dubai.

Nästan som av en händelse har den areal åt öster i stadskärnan, där den ändlösa avenyn Chan An korsat stadens huvudsakliga nord-syd-axel och möter den andra ringvägen, blivit fokus för det slumpartade uppskickandet av nya skyskrapor. De finns här därför att det var här ambassaderna byggdes när kommunisterna förflyttade diplomatkvartären ut dit där de inte kunde väcka förargelse, på avstånd från stadskärnan och den dagliga beröringen med Kina. När öppnandet mot omvärlden kom var det den självklara platsen att bygga hotell på, och sedan följde affärsskraporna. Regeringen försökte skapa en motvikt i form av ett finanscentrum i stadens västra del genom att riva tusentals gårdshus för att bygga Bank of China, men fann att det redan var för sent att utmana den östra stadsdelens dominans.

Beijing har en kommunal stadsplanekommitté, men de regler den försöker tillämpa på stadens utveckling formulerades för 40 år sedan av sovjetiska planerare, som beräknade förtätningen av staden efter erfarenheter av att bygga arbetarbostäder i Östberlin. Det finns stora infrastrukturella projekt dirigerade av Beijings borgmästare – den nya flygplatsen, ringgatorna, olympiastadion – men det mesta av de löpande ärendena styrs av privata entreprenörer. Det nekrofila fasthållandet vid ett längesen avsomnat system nyanteras bara av maktfaktorer som kontakter och korruption. Begränsningar i höjd till maximalt 20 våningar undergår en mystisk metamorfos så att det uppförs 30-våningshus. Vem som äger marken står sällan klart, även om staten i teorin behåller besittningsrätten och utfärdar 70-årskontrakt. Ingen vet vad som händer när kontrakten löper ut. Det är samma attityd som vid byggandet av dammen Three Gorges, tillämpad på den urbana utvecklingen – en väldig aktivitet med lika väldiga oförutsedda konsekvenser.

Beijing är en stad där hela bar-

CCTV:s huvudkontor. Tv-stationen China Central Television Channel är kommunistpartiets röst och centrum för statspropagandan.

Foto: Rex Features/Pressens bild

gator växer fram över en natt i bostadsdistrikt, där man river elverk för att ge plats åt lyxhotell och där det helt saknas intresse för att bevara några spår av det nära förflutna. Till och med nationalbanken finner sig ur stånd att avskräcka finanssektorn, som till nyligen hölls på arm-längdsavstånd, från att låta en boom övergå i en ödesdiger krasch. Asien har sett både boomer och krascher förr. Bangkoks eruptiva byggiver hejdades tvärt av en valutakris. Jakarta var i full färd med att forma om sig från holländsk bosättningskoloni till en stad byggd på höjden, när uppror och stormarknadsbränder blev hinder i vägen. Men Beijing är, även om det inte är immunt mot en nedgångsperiod, olik dem båda. Staden är på väg att erövra en allt viktigare position i världsekonomin. Beijing håller på att ge Houston och Los Angeles en lektion i vad planering baserad på *laissez-faire* egentligen innebär.

I ÅR FIRAR BEIJING 850-årsjubileet av sitt grundande som kejsarlig stad, byggd för att skydda Kinas gränser åt norr och planlagd som en fysisk avbild av universum. De första 800 åren av sin tillvaro behöll den i allt väsentligt samma karaktär, med den muromgärdade palatsstaden i centrum och organiserad utifrån en strikt nord-syd-axel, och hyste inom sig ett hav av gårdshus ("hutonger" kallades de) där gränderna var för trånga för motortrafik och det knappast fanns ens elementär renhållning.

Mao tillbringade sin första natt i Beijing efter kommunisternas seger 1949 i Den förbjudna staden, i ett rum som hans kejsarliga företrädare skulle ha känt igen. Till sänglektyr föredrog han en samling texter av Konfucius framför Lenin eller Marx. Och han utropade Folkrepubliken från Den himmelska fridens port, med utsikt över det nyss stenglagda Tiananmentorget. Med hjälp av sin allierade Sovjet försökte Mao förvandla staden till centrum i ett modernt Kina.

Men den kejsarliga strukturen hos staden förblev densamma. Tiananmen, vars vidsträckt paradplats gav en vink om vad Hitler och Speer skulle ha gjort med Berlin, var symbolen för den nya ordningen, men var fortfarande sidordnat med Den förbjudna staden.

Kommunistmonumenten som uppfördes runt omkring torget var större och mer imponerande än kejsarmonumenten, men försökte också efterlikna dem. Yung Hos far försökte till och med att försiktigt inkorporera element av deras arkitektoniska formspråk i sina byggnader.

Det hos Beijing som appellerade till en auktoritär regim var att staden inte hade någon urban tradition i västerländsk mening. Den var delad i sinsemellan självtillräckliga zoner, dess öppna ytor var snarare ceremoniella än offentliga, lämnade inget utrymme åt folket att börja tänka själva. Partiet betonade detta karakteristiska drag hos staden. Det delade in Beijing i särskilda områden – ett för industri, andra för universiteten, armén, sjukhusen och ambassaderna – och förvissade sig om minimal kommunikation mellan dem. Ett stort fabriksområde kunde inrymma 10 000 personer och var försett med bäddar, kaminer och skolor åt dem, så att garan-

Med hjälp av privata pengar har en grupp konstnärer kunnat förvandla en bankrutt mekanisk verkstad, som byggts av östtyskarna i närheten av flygplatsen, till en enklav av gallerier, studior och kaféer sida vid sida med de överlevande av den gamla arbetskraften. Inom ett kaotiskt tillstånd av ständig förändring tenderar några impulser att frambringa de anarkistiska kvaliteter som kännetecknar en autentisk stad. Och andra, lika starka strömmar driver på i motsatt riktning.

Omedelbart väster om Tiananmentorget har hundratals gårdshus jämnats med marken till förmån för Nationaloperan, ett megalomant glasägg designat av Paul Andreu, en fransk arkitekt som specialiserat sig på flygplatser. Hans bidrag till centrala Beijings vidöppna prärier är att placera operahuset mitt i en sjö. Det är det perfekta samtidsansiktet för en regim som tror på stridsvagnar som modernt instrument för att kontrollera massorna.

ÖSTRA OCH VÄSTRA Beijing knyts samman av en gigantisk boulevard, längs vilken några få kvarvarande byggnader som utlänningar känner igen – Beijing Hotel och varuhuset Friendship – dröjer sig kvar i det som annars är en parad av råbarkade landmärken, det ena grällare än det andra. I likhet med remsan Las Vegas antyder de en stad som bara är någon husbredd i sidled. Här är det havet av parkeringsplatser framför varje byggnad och de kinesiska kontorshusens sätt att hålla allmänheten på avstånd med omgivande staket, som garanterar att rummen förblir helt och hållet anti-urbana.

Västerut är det kommunismens traditioner som håller på att sopas bort. Det som var Beijings bilfabrik och låg partitrogna så varmt om hjärtat har jämnats med marken för att Rem Koolhaas ska kunna uppföra China Central TV:s nya huvudkontor: två snedställda 70-

Trängseln ökar. Den nya stadsbilden präglas mer av bilar än av cyklar.

Foto: Pressens bild

tier fanns för att de skulle tillbringa hela sina liv inom områdets yttre väggar. En stad som denna utgör ingen utmaning mot en härskande aristokrati. Det fanns inget fritt, offentligt rum vare sig i Maos eller i det kejsarliga Beijing, inget kommersiellt rum, inga restauranger. Efter klockan 9 på kvällen tycktes staden stänga helt och hållet och sjunka in i ett medeltida mörker. Så var det för mindre än tio år sedan.

Nu läggs staden inte i mörker längre. Den utvecklas på sätt som de styrande inte har full kontroll över.

våningstorn med omkring 465 000 kvadratmeters yta. Inte långt därifrån utradades det som var Kinas viktigaste mekaniska verkstad, Asiens största fabrik och platsen för De fyras gängs fruktlösa försök att mobilisera stöd från proletariater, av en flock bländvita skyskrapor i ett omfattande komplex av kontor och lägenheter. Byggandet inleddes i januari 2001 och projektet, som omfattar cirka 836 000 kvadratmeter, ska vara färdigt nästa år. Inflyttningen i de 4 000 lägenheterna har redan börjat.

En av entreprenörerna tog mig med på en rundtur på byggarbetsplatsen och pekade på det bleknande slagord som var målat på ett av de låga tegelskjul som stod kvar och som brukade dominera platsen: "Länge leve partiet". Enligt planerna skulle det rivas innan veckan var slut. "Vi kan inte bevara det", sade entreprenören. "De kommunala planeringsföreskrifterna säger att allt måste bort."

NU SKIFTAR förstörelsen fokus i riktning mot Olympiastadion i stadens norra del. Trots sarspepidemin, som ett kort tag såg ut att kunna rubba Kinas ekonomiska boom och undergräva auktoriteten hos det politiska ledarskapet, är den kinesiska regeringen besluten att ingenting ska stå i vägen för ett framgångsrikt iscensättande av OS 2008. Kina använder spelen för att signalera att landet har rört sig bort från en ekonomi baserad på kroppssarbete. Som ett eko av planeringsmetoderna under Maos era satte man ut exakt datum och tid för att börja uppföra Olympiastadion, innan man ens utsett arkitekten som skulle utforma det.

Herzog och de Meuron – som svarade för Tate Modern i London – ska i enlighet härmed påbörja byggandet av stadion klockan 10 på förmiddagen den 24 december. Officiellt kallas platsen en park, men om man skyndar sig kan man fortfarande se vad den verkligen var. "Parken" var till för bara ett år sedan ett myllrande bostadsområde, med små hus med gråa väggar, hantverkstäder och butiker. En areal på 500 hektar har röjts ren, lika effektivt som eldstormarna från de allierades bombbräder en gång försåg Tokyo med början på efterkrigstiden. Man ser fragment av det som gått förlorat när handlarna kommer med sina åsnekkärror och går igenom bråten och bärgar tegel och taktimmer för att sälja vidare. När de är färdiga stänger ändlösa korrugerade järnstaket av lerjorden från snokande ögon tills lyftkranarna anländer. Rivningarna har förpassat motvilliga boende i tusentals till avlägsna förorter och kinesiska tidningar rapporterar regelbundet om hur offer för påtvingade omflyttningar i förtrivlan satt eld på sig själva.

Det har skapats ett stort vakuum, dit världens arkitekter kommer rusande. "Vad ska man tro om berömda arkitekter som tävlar om att bygga ett nytt huvudkontor för China Central Television?" frågade Ian Buruma i *Guardian* förra året, och syftade på Rem Koolhaas projekt. "Så vitt man inte intar hållningen att all handel med Kina är av ondo ligger det inget förkastligt i att bygga ett operahus i Beijing, eller för den delen ett hotell, sjukhus, universitet eller ens ett huvudkontor åt

ett företag", fortsatte han. "Men statlig television är något annat. CCTV är partiets röst, centrum för statspropagandan, den organisation som talar om för en miljard människor vad de ska tänka." Kinas kapitalism tillhör den sort som kommer med ett absolut förbud mot oberoende fackföreningar. Det är inte ett samhälle som tror på överläggningar eller socialt understöd. Inte heller har det ännu utvecklat ett rättssystem till försvar av sina medborgare mot vare sig staten eller privatföretag. Sannerligen fanns det inte, i samma upplaga av *China Daily* där CCTV begärde in anbud från entreprenörer med intresse för att bygga dess torn, en kort nyhetsartikel, bara två stycken lång, som utan kommentar noterade att antalet

Ökad välmåga. Shoppingstråken har fått ett rejält ansiktslyft på senare år.

Foto: Magnum Photos/Pressens bild

döda i gruvolyckor i Kina uppgick till 3 000 dittills detta år.

"Det är svårt att föreställa sig en cool europeisk arkitekt på 1970-talet bygga en tv-station åt Pinochet", slutade Buruma. Få arkitekter är coolare än Rem Koolhaas. Han har sina kollegers förtroende som intellektuell samtidigt som han gör tapetmönster åt Miuccia Prada och har pretentioner på en politisk ståndpunkt. Han vägrade att delta i tävlingen om hur Ground Zero skulle utformas, och beskrev den som ett försök att skapa ett monument i stalinistisk skala. Ändå satte Rem Koolhaas till alla klutar för att lägga beslag på ett jobb som innefattar att bygga det högsta tornet i Beijing. Inte bara, det ska i rättvisans namn sägas, för att få de 32 miljoner dollar han kan räkna med för arbetet. För Koolhaas, och för en ström av andra arkitekter som nu dras till Beijing, består attraktionen i möjligheten att befinna sig mitt i det som avgjort är det utmärkande urbana projektet i det 21:a århundradet.

Koolhaas hävdar att hans 210 meter höga konstruktion "inte är ett traditionellt torn, utan en obruten slinga av horisontella och vertikala sektioner som snarare upprättar en urban plats än pekar mot himlen." För att bygga den är Koolhaas beredd att riskera allt. Att bygga en

butik åt Prada eller designa en filmstudio i Hollywood, eller till och med ett hotell åt Disney, tillåter fortfarande Koolhaas att bibehålla en välavvägd distans till sina uppdragsgivare. Att placera ett konstgalleri i ett kasino, eller en butik i ett konstgalleri, kan av en skicklig sofist som Koolhaas framställas som "mycket betydelsefullt". Det är en nyans som sannolikt går de gamla män förbi, vilka kommer att betala 650 miljoner dollar för studiorna. Arbetet i Kina väcker hos Koolhaas tron att han rör sig från blotta teorin till att skapa historia. Han behöver Kina, men inte lika mycket, tror han, som Kina behöver folk som han. Det är en illusion som delas av många arkitekter i deras förhållande till makten. Det är en illusion som

Yung Hosfar hade tio år på sig att begrunda medan han sopade golv under kulturrevolutionen.

För CCTV är byggandet av en väldig skyskrapa som inte liknar något annat i världen den arkitektoniska motsvarigheten till det kinesiska rymdprogrammet, en symbolik som inte är alltför subtil. Men det finns också ett mera subtilt budskapsskifte på

CCTV: i stället för den propagandalåt man skulle kunna vänta sig får man cool MTV-grafik, en långt mer övertygande inramning för partiet än den Store Rorsmannen. På samma sätt är en Koolhaas-byggnad en ytterst konkret uppvisning av att den kinesiska staten inte längre är någon akterseglad, kulturellt efterbliven dinosaurie.

Koolhaas har gjort vida större framsteg än Albert Speer, sonen till Hitlers favoritarkitekt. Denne arbetar hårt med att lobba hos stadens myndigheter om att ta upp hans plan för en 24 kilometer lång nord-syd-axel för Beijing, med Olympiastadion vid ena änden och en enorm ny järnvägsstation vid den andra. "Vad jag alltid försöker göra är att hitta en politiker som kommer att ta mina ritningar, titta på dem och säga 'det här är min idé'; då fungerar det", säger Speer. Det är ett system som överglänser faderns arbete för Adolf Hitler och hans Berlinaxel, som skulle ha varit knappt 5 kilometer lång. Men som förståelse av hur den kinesiska staten fungerar är det snarare mindre sofistikerat än Koolhaas. Det ligger en historisk antiklimax i Speers grundlösa tro på att arkitekturen ensam ska ha kraften att ingjuta en känsla av ordning i det kaos som är samtidens Beijing. Koolhaas däremot är en kännare av kaos.

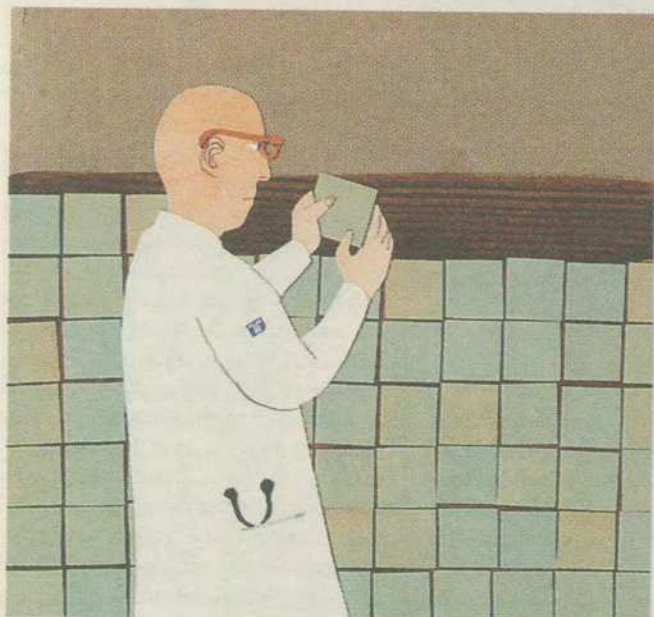
KINA ÄR DEN PLATS dit västerländska arkitekter kommer som bondfångare och nasare, för att söka jobb, eller för att hänge sig åt katastrofism, en plats på randen av den urbana avgrunden där de kan begäpa monstrositeter, ohämmad tillväxt, på många sätt likt hur Engels och Morris brukade besöka Manchester på 1800-talet, och söka samma slags rysning av att stå inför det otänkbara.

Vad ingen riktigt förstår ännu är hur den outgrundliga uppsättning regler som styr Beijings slående förvandling egentligen fungerar, vilket får Speer med sitt "neo-Haussmann"-sätt att se på saken att verka så kuriöst irrelevant. Att rada upp Beijings museer i prydliga led kommer inte att göra mycket för att ändra livet för de stadsbor som blivit offer för utvecklingen och tvångsförflyttats. Och än mindre går det att förutse vad det ska bli av staden, med sina sex ringator och en diminutiv t-bana, när västerländska nivåer. Redan med en bil på var sjunde invånare är det svårt att ta sig fram. Med en på varannan blir det mer än olidligt.

Ett annat tänkbart hot att begrunda är en fastighetskrasch. Lägenheter i tusentals kommer ut på marknaden vartenda år, och fortsätter att göra det långt efter att köparna blivit färre. Beijing är en stad som förändras så snabbt att det till och med finns en möjlighet att den kan lyckats med att lossa greppet från ett kommunistparti, som befriat sig från ideologi men har hänsynslösheten kvar. Om Beijing skaffar sig gatulivet och offentligheten hos en autentisk stad, skulle den kunna bära upp en kultur utanför regimens kontroll.

Om det visar sig vara sant, då har Koolhaas sluppit loss från Burumas krok. Hans flirt med partiet kommer då att ha åstadkommit ett arkitektoniskt landmärke som inte komprometterar den som ritat det. Och Yung Ho skulle fortfarande kunna bli en arkitekt med en ännu djupare påverkan på sitt land än hans far haft. Mindre optimistiskt sett, kommer Beijings framväxande skörd av coola nya landmärken en dag att reduceras till samma status som Shanghais skorpa av smarta, jazzälderspräglade art deco-torn, övermannade av Folkets befrielsearmé 1949 och kvarlämnade som trofé när kommunisterna övertog makten. Den västerländska arkitekturen i Shanghai blev en hallucinogen påminnelse om Europa, som gav folkkommissarierna de marmorinredda kontor bankirer lämnat efter sig, och bevisade definitivt att substans var viktigare än stil. I sista hand räknas det fortfarande mer vad en regim utträttat än hur den tar sig ut.

TEMA: SVART EKONOMI

KIRURGEN ORDNAR BÄSTA EKONOMIN

OCH FÅR SMUTSIGA HÄNDER

PATIENTEN VÄNTAR PÅ SIN OPERATION

OCH SVÄR ÖVER SVENSKA MODELLEN

MURAREN SER SIN FRAMTID SOM KIRURG

ELLER JOBBAR SVART OCH FÅR A-KASSA

Sidorna 16-27

Illustrationer: Claes Jurander

Högskattestaten föder skattesmitare

RESEARCH/ Svarta pengar. Svenskarna har röstat fram världens högsta skattetryck, men vi har passerat en kritisk nivå: nu försöker många undvika att betala skatt. Den lämpligaste lösningen för att komma till rätta med problemet är helt enkelt att sänka skatter så att det inte blir lika lönsamt att smita.

SVENSSON ÄR EN skattebrottsling! För många handlar det om mindre summor, för andra om tiotusentals kronor och för ett fåtal om mycket stora belopp. Det brott som många har begått och kommer att begå, och som, om det upptäckts, enligt gällande rätt i vissa fall kan medföra böter eller fängelse, handlar om att köpa och sälja varor och tjänster utan att det redovisas för skattemyndigheten som skattepliktiga transaktioner. Det kan röra sig om villaägaren som köper tjänster av hantverkaren utan att betala skatt; hantverkaren som säljer sina tjänster utan att ta upp intäkten som en skattepliktig intäkt; restaurangägaren som inte redovisar all försäljning; barnfamiljen som anlitar svart städhjälp; småföretagaren som köper varor för privat bruk men sätter upp det på företaget; studenten som jobbar svart på sommaren. Att på olika sätt betala eller få betalt "kontant" i stället för "mot faktura" har blivit allt vanligare.

Svenssons svartande har blivit så vanligt att skattemyndigheterna har börjat uppmärksamma fenomenet genom olika utredningar, mer kontroll och även kampanjer för att stärka skattemoralen.

Den svarta ekonomin skiljer sig på flera viktiga punkter från annan brottslig verksamhet, och det är motiverat att göra en distinktion mellan genuint kriminell verksamhet och "vanligt svartande". Till den förra hör handel och byten med stulna varor, droger, prostitution, smuggling och bedrägeri etcetera. Detta är aktiviteter som i sig är olagliga och således direkt faller under den svarta ekonomin. Det "vanliga svartandet" är något som ett mycket stort antal i övrigt laglydiga och rättskaffens medborgare ägnar sig åt. Det finns också en omfattande gråzon mellan vad som är tillåtet och inte, och det kan vara svårt för enskilda medborgare att veta hur de skall agera.

Det finns en hel del studier som

Av
Fredrik
Bergström
Ek.dr
och vd för HUI

Av
Robert
Gidehag
Chefekononom,
HUI

försökt analysera orsaker till och omfattningen av den svarta ekonomin. Metoder, syften och ambitioner skiljer sig åt, från att övergripande bedöma ett helt lands svarta sektor till att uppskatta dess omfattning inom en specifik bransch. För att säga något om den svarta sektorns omfattning måste man först definiera den. Riksrevisionsverket (RRV) använder följande definition: "Arbete som utförs av arbetstagare mot ersättning som, trots att det skall beskattas, inte redovisas till skattemyndigheten samt arbetsinkomster i en näringsverksamhet som kommer företagaren tillgodo och som, trots att det skall beskattas, inte redovisas till skattemyndigheten."¹

Andra definitioner är att den svarta ekonomin är kopplad till skatteundandragande och skattefusk av olika slag. I Riksskatteverkets (RSV) skattestatistiska årsbok sägs att den svarta ekonomin utgörs av aktiviteter som syftar till att medvetet undanhålla inkomst eller avsiktligt göra ett felaktigt eller för stort avdrag i syfte att undgå skatt.²

EN UPPENBAR FÖLJD av att svart ekonomi utgörs av dolda aktiviteter

är att det inte går att mäta den exakta omfattningen och storleken av verksamheten i den officiella statistiken. En rad metoder har använts för att försöka uppskatta omfattningen. I samband med utvärderingen av 1991 års skattereform gjorde Åke Tengblad (1994) en beräkning av den svarta sektorn för 1980-talet och uppskattade den till 4,6 procent av BNP. RRV har kommit fram till att den svarta sektorn utgör 4-5 procent av BNP.³ I senare och mer uppdaterade beräkningar bedömer RSV att den låg i storleksklassen 90 miljarder kronor år 2000, vilket motsvarar knappt 5 procent av BNP.⁴ Det tycks alltså som om den svarta sektorn är växande. Nationalekonomen Friedrich Schneider menar dessutom att Sverige har en av de mest omfattande svarta ekonomierna i Europa.⁵

Den har även studerats med hjälp av enkät- och intervjuundersökningar eller genom granskningar av företags revisionsberättelser. RRV har funnit att mellan 11 och 14 procent av befolkningen arbetat svart någon gång under de senaste tolv månaderna. Svart arbete tenderar att vara vanligast bland män och yngre personer och mindre vanligt bland kvinnor och äldre. Den svarta sektorn tenderar vidare att vara mer utbredd inom de så kallade kontantbranscherna. Till dessa hör restaurangbranschen, taxi- och frisörbranscherna samt försäljning hos konditori, kiosk, skomakare och gatukök. Till exempel har mer än hälften av Sveriges frisörföretagare en taxerad inkomst som är mindre än hälften av vad en heltidsanställd frisör tjänar om året, vilket är cirka 200 000 kronor (80 procent av frisörföretagarna har en årsinkomst som är lägre än 150 000 kronor).⁶ Norge har sedan mitten av 1990-

**Svart arbete
tenderar att vara
vanligast bland
män och yngre
personer och
mindre vanligt
bland kvinnor
och äldre.**

talet skärpt kontrollen i frisörbranschen genom bland annat kassatvång och oanmälda systematiska kontroller. Resultatet har blivit att norska frisörer, från att ha redovisat en omsättning klart under sina svenska kollegers, sedan slutet av 1990-talet till och med gått om dem i omsättning, trots att Norge har hälften så stor befolkning som Sverige. Att normmännen plötsligt skulle ha blivit mycket medvetna om sina frisyrier ter sig inte speciellt sannolikt.

Restaurangbranschen nämns ofta i detta sammanhang. En indikation på den svarta sektorns omfattning är att många restaurangföretag i till exempel Stockholm säljer luncher alltför billigt. Kontakter vi har haft med branschkännare menar att *break-even* för mindre restauranger som säljer vanliga luncher och som inte ägnar sig åt något skattefusk, kräver ett pris på minst 65-75 kronor. Större restauranger kan nå lönsamhet vid 60-65 kronor per lunch. En inventering som HUI genomförde våren 2003 visade att drygt 70 procent av restaurangerna säljer luncher för under 75 kronor, drygt en tredjedel har ett lunchpris som är lägre än 65 kronor och ungefär 10 procent av de undersökta restaurangerna erbjöd luncher för under 60 kronor. Även om dessa observationer inte bevisar att det förekommer skattefusk av olika former så är det dock en indikation på att det förekommer. Det finns även andra tecken på att skattefusket är relativt utbrett. Bedömningar som kännare av branschen gör är att uppe mot 40-50 procent av alla restauranger med alkoholstillstånd bedriver en verksamhet som inte bör accepteras, vare sig ur branschens eller myndigheternas synvinkel.

Ytterligare en antydning om att det förekommer ett relativt utbrett skattefuskande i restaurangnäringen är att det finns stora skillnader mellan branschens redovisade försäljning och den restaurangkonsumtion som hushållen uppger i undersökningar. Diskrepansen är på drygt 10 miljarder kronor. Denna skillnad kan inte enbart härledas till eventuellt skattefuskande, men den är så pass stor att den inte enbart går att förklara med till exempel mätfel. En annan inblick i den svarta ekonomins utbredning inom denna sektor ges av Bill Sund, som genomfört ett stort antal intervjuer med

Vildvuxet. I Norge omsätter frisörnärningen officiellt mer än den gör i Sverige, trots att norrmännen bara är hälften så många. Klipper de sig verkligen dubbelt så ofta?

Illustration: Claes Jurander

personer som verkar i restaurangbranschen. Sund konstaterar att nya människor "växer in" i en svart ekonomi-kultur och lär sig av kolleger hur verksamheten skall skötas.⁷ Ett normsystem utvecklas och skatteundandragande verksamheter anses som fullt normalt.⁸

Den svarta ekonomin i restaurangnärningen finns både på intäkts- och på utgiftssidan. När det gäller intäktsidan är momsfusk vanligt. Det kan även förekomma fusk när det gäller redovisning av entré- och garderobsavgifter. Den vanligaste formen av svart ekonomi på utgiftssidan är att anlita personal helt eller delvis svart, att låta hantverkare som gör jobb i restaurangen få till exempel mat och dryck i stället för att de fakturerar på vanligt vis. Andra sätt att undvika skatt är att ägaren tar ut varor ur företaget för privat konsumtion. Restaurangnärningen består av cirka 12 000 företag och den svarta ekonomin är med all sannolikhet vanligare bland de mindre företagen.⁹ Ett viktigt skäl till detta är att ägaren måste vara direkt inblandad, annars kan "svartandet" avslöjas. Det finns också en risk att de anställda tar tillfället i akt att stjä-

la ur kassan om ägaren inte har full kontroll över verksamheten. Restaurangsektorn är troligtvis inte unik. Närmare analyser av till exempel andra kontantbranscher, byggbranschen och bland många småföretagare, skulle med stor sannolikhet leda till liknande slutsatser.

OLIKA STUDIER KOMMER således till något olika resultat när det gäller den svarta ekonomin, vilket kan ha flera orsaker. Branschens olika karaktär ger olika förutsättningar för svart verksamhet. En annan orsak är att den svarta sektorn per definition är svår att mäta. Empirisk ekonomisk forskning baseras på analys av data. Av lätt insedda skäl saknas explicita data för den svarta ekonomin.

Det är viktigt att fundera på vad man menar med att "den svarta ekonomin är omfattande". Om omfattningen skall mätas som andel av BNP tror vi inte att det går att förvänta sig andelar uppåt såg 30 procent i en modern marknadsekonomi. I detta sammanhang är nog 10 procent av BNP en hög siffra. Detta har sin enkla förklaring i att de allra flesta människor trots allt får sin

huvudsakliga försörjning från den vita sektorn. De allra flesta företag verkar också i princip uteslutande i den vita sektorn. Vore det annorlunda skulle marknadsekonomin förmodligen upphöra att fungera. Men med "omfattande" kan man ju också avse andra aspekter än andelar av BNP.

Vår uppfattning är att en mycket stor andel av ekonomins aktörer (företag, hushåll och individer) på ett eller annat sätt någon gång, eller ganska ofta, ägnar sig åt verksamhet i den svarta sektorn. I denna mening är den svarta ekonomin mycket omfattande. Vi tror att de flesta får sin basförsörjning från vit verksamhet och/eller handlar de basala varorna/tjänsterna på den vita marknaden. Det lilla extra däremot, den inkomst som kan ge guldkant på tillvaron eller möjliggöra inköp av tjänster som annars skulle vara alldeles för dyra, kommer alltså oftast via den svarta sektorn.

Ett sätt att närma sig detta empiriskt är att undersöka sambandet mellan ett hushålls marknadsinkomst och dess nettoförmögenhet, det vill säga hushållets samlade tillgångar och skulder. Som vi kon-

staterade i *Axess* nr 4/03 är detta samband i Sverige för den breda medelklassens del i princip urkopplat. Hushålls förmögenhet kommer till stor del via andra kanaler än deras inkomst och position på arbetsmarknaden. Det kan vara värt att påpeka att sambandet mellan marknadsinkomster och nettoförmögenhet är tre till fyra gånger högre i USA än i Sverige. Till detta finns ett flertal orsaker. Sammanpressad lönestruktur och omfattande utjämningsambitioner i skatte- och transfereringssystemen är kanske de viktigaste, men självklart även hushålls möjlighet att arbeta svart. Empiriskt kan man se att sambandet mellan den registrerade inkomsten och nettoförmögenheten är svagt, men vi vet inte hur sambandet ser ut mellan hela inkomsten (vita plus svarta inkomster) och nettoförmögenhet.

Ett sätt att ringa in de svarta inkomsternas betydelse för förmögenhetsbildningen i Sverige är att välja ut någon grupp där man kan misstänka att det är lättare att erhålla svarta inkomster än bland folk i allmänhet, och sedan jämföra korrelationen mellan denna grupps

inkomst och nettoförmögenhet med hela populationens. Då kommer man också förbi problematiken att det finns andra faktorer än möjligheten att jobba svart som påverkar detta samband negativt; båda grupperna lever ju i samma samhällssystem. En grupp där det torde vara vanligare med svarta inkomster än för genomsnittet är de som deklarerar aktiv näringsinkomst.

Vi vill absolut inte påstå att dessa grupper skulle vara mindre moraliska än andra, bara att möjligheten är större att erhålla svarta inkomster när man driver egen rörelse än när man är anställd. Vi har därför testat korrelationen på individnivå mellan marknadsinkomst (en ren, fri från bidrag, inkomst från arbetsmarknaden, antingen från tjänst eller från näringsverksamhet eller bådadera) och nettoförmögenhet, dels för hela populationen, dels för gruppen som deklarerar aktiv näringsinkomst. Det visar sig att sambandet mellan inkomst och förmögenhet är upp till 33 procent lägre för gruppen som deklarerar aktiv näringsinkomst. Sambandet är lägre än för populationen som helhet i samtliga urval, men sambandet blir svagare ju högre aktiv näringsinkomst som deklarerar. Trots detta har individer som deklarerar aktiv näringsinkomst mer än dubbelt så hög nettoförmögenhet som populationen som helhet. Detta tyder på att svarta inkomster har viss betydelse för att sambandet mellan registrerad inkomst och nettoförmögenhet är svagt i Sverige.

Ytterligare ett sätt att i mikrodataba närma sig omfattningen på den svarta ekonomin är att välja ut en grupp hushåll som borde ha relativt höga disponibla inkomster för att klara av sina levnadsomkostnader, och efter detta undersöka om dessa grupper också faktiskt har höga disponibla inkomster. Vi har gjort detta i den omfattande registerdatabasen Linda.¹⁰ Notera att vi nu studerar disponibla inkomster, vilket är samtliga registrerade bruttointkomster (tjänst, näringsverksamhet, kapital, beskattningsbara transfereringar etcetera) minus samtliga skatter och plus skattefria bidrag.

Vi har valt ut en grupp hushåll som bor i småhus med ett taxeringsvärde över 1 500 000 kronor och som har minst två hemmavarande barn i åldern 0–17 år. Detta gjordes för år 2000, alltså före den senaste tidens kraftiga stegringar i fastighetsskatten. År 2000 torde detta urval innebära ett mycket stort och dyrt hus. Beloppet 1 500 000 motsvarar det genomsnittliga taxeringsvärdet i Danderyd år 2000 och mer än det genomsnittliga taxeringsvärdet på Lidingö samma år 2000. Givetvis är detta en bitvis heterogen grupp. Det finns hushåll som köpt sina hus tidigt och därför,

Kontanter på vift. Drygt hälften av de sedlar och mynt som finns i Sverige används i oregistrerad handel.

Foto: Göran Billeson/Pressens bild

trots fastighetsskatten, har relativt låga boendekostnader. Självklart finns också en grupp hushåll som i någon mening bor för dyrt i förhållande till hur människor brukar välja att prioritera. Men överlag torde man ändå anta att detta är en grupp där det krävs relativt höga disponibla inkomster för att leva ett bra liv. För innehav av hus, kanske framför allt för ett dyrare hus som det här är frågan om, brukar krävas bil, trädgård och omfattande driftkostnader. I denna typ av dyra hus brukar det också krävas en dyrare livsstil för att passa in i det sociala umgänget.

Ändå visar det sig att 30 procent av dessa hushåll har högst 24 200 kronor i månaden i disponibel inkomst. Utslaget på två försörjare blir det drygt 12 000 i månaden. Detta framstår som mycket låga inkomster i denna grupp. De 20 procenten med lägst disponibel inkomst har som mest 21 400 i månaden att röra sig med; utslaget på två innebär det att försörjarna vardera drar in 10 700 i månaden. Delar av detta kan återigen säkert förklaras av att gruppen är relativt hetero-

gen. Här finns hushållet som ärvt pengar eller den vanlige tjänstemannen som köpt huset tidigt och därför har relativt låga boendekostnader. Här finns förstås också hushåll som helt enkelt prioriterar sitt hem väldigt högt och som därför lever snålt i övrigt. Men det finns också en betydande andel av dessa hushåll som drygar ut sina registrerade inkomster (eller håller nere sina kostnader) på ett eller annat sätt.

SVARET PÅ FRÅGAN varför den svarta ekonomin är stor och förmodligen växande är komplext. Vi håller den nationalekonomiska standardförklaringen för mest trolig. Enligt denna stiger den svarta sektorn i takt med skattetrycket och sjunker i och med att graden av straff och kontroll höjs.¹¹ Ett högt skattetryck leder alltså till ett omfattande skattefusk. Sedan 1950 har det svenska skattetrycket ökat, från att utgöra cirka 20 procent av BNP till att i dag utgöra nära 55 procent av BNP. Konkret innebär detta att momsens har nått mycket höga nivåer, att

kommunalskatten har passerat 30 procent och att en rad andra skatter har ökat kraftigt, vilket enligt teorin gör det lönsamt och därmed lockande att försöka att undvika skatt.

Parallellt med denna utveckling har skattesystemet blivit asymmetriskt, det vill säga olika skattebaser beskattas olika. Trots de relativt stora politiska ansträngningarna vid slutet av 1980-talet för att skapa ett skattesystem som skulle vara så neutralt som möjligt mellan olika skattebaser, kvarstod uppenbara skevheter. Den viktigaste är den mellan arbete och kapital. Det politiska systemet förmådde inte leverera ett skattesystem som var neutralt mellan de båda skattelagerna, ens när det gäller inkomstskatten. Tas dessutom hänsyn till arbetsgivaravgifter är skillnaden i beskattning mycket stor, och skillnaderna har dessutom förstärkts under 1990-talet eftersom progressiviteten i inkomstskatteskalan gradvis har skruvats upp.

Detta innebär bland annat att all produktion som kräver omfattande mänskliga insatser (arbetsintensiv produktion) är mycket högt beskattad jämfört med produktion som mer baseras på maskiner (kapitalintensiv produktion). Alla former av tjänster är alltså mycket högt beskattade. Detta blir ett växande problem i ett samhälle i vilket efterfrågan på tjänster och annan arbetsintensiv produktion har ökat och sannolikt fortsätter att öka. Det är en helt naturlig utveckling att efterfrågan på just arbetsintensiva tjänster stiger när tillväxten i ett samhälle gjort levnadsstandarden allt högre och människor gradvis tillfredsställt behoven av mer basal konsumtion. Då vill människor alltså köpa livskvalitet och inte minst tid. Konkret kan detta handla om hushållsnära tjänster som barnpassning, städning och hantverk, men också om bättre färdiglagad mat, som förstås kräver en betydligt mer omsorgsfull insats av en mänsklig hand än den ordinära infrysade färdigmaten. Det kan också röra sig om ett större inslag av rådgivning när vi handlar eller om skraddarsydda guidade resor i stället för att bara ligga på stranden. Det handlar förstås också om en ökad efterfrågan på mänskliga insatser inom barnomsorgen, inom vården eller i skolan.

DETTA ÄR ETT växande problem eftersom det som människor mer och mer vill konsumera också är det som är högst beskattat. Arbetsintensiv produktion och tjänster är extremt högt beskattade i Sverige.

Den så kallade skattekillen syftar på att skatter slår in en kil mellan vad som är lönsamt och önskvärt på det privata planet, för ett företag eller för en individ, och vad som är samhällsekonomiskt lönsamt. Lite

förenklat kan sägas att ju mindre skillnaden är mellan vad som är privat- respektive samhällsekoniskt lönsamt, desto bättre fungerar samhällsekonomin. Det är svårt att förstå den svarta ekonomin i Sverige utan att beakta skattekilarnas storlek.

Vi gör följande tankeexperiment: antag att det finns ett samhälle utan några skatter alls. I det lever en nationalekonom som tjänar 60 000 kronor per månad på marknaden. Denne önskar helkakla sitt badrum. Han vill bekosta detta genom att göra ett extraknäck och arbeta dubbelt så mycket en månad. Materialen är redan inköpt. Nationalekonomen beräknar att tidsåtgången för att göra kaklandet själv uppgår till en månads heltidsarbete. I samhället finns också en hantverkare som kan göra arbetet på en vecka och som för detta önskar 15 000 kronor i ersättning. Han är fyra gånger så effektiv som nationalekonomen när det gäller badrumsarbeten. Uppenbart tjänar nationalekonomen på att arbeta extra som nationalekonom, tjäna sina 60 000 kronor och betala hantverkaren 15 000 för att få arbetet utfört. Alternativet skulle vara att ta ledigt en månad och göra det själv, men det skulle kosta 60 000 i utebliven arbetsinkomst. Hantverkaren skulle i detta scenario stå utan arbete denna vecka. Uppenbart vinner både privatpersonerna och samhället på att det sker en arbetsspecialisering i detta fall. Nationalekonomen vinner 45 000 på att anlita hantverkaren, hantverkaren tjänar 15 000 och arbetet blir utfört på en fjärdedel av tiden jämfört med om nationalekonomen gör det själv. Nationalekonomen kan också nöja sig med att arbeta en vecka för att tjäna de 15 000 som krävs och ta de tre "överbivna" veckorna som fritid om så önskas.

Låt oss se hur motsvarande kalkyl ser ut med dagens svenska skatteregler. Nationalekonomen som tjänar 60 000 på marknaden kan med sitt extraknäck dra in en bruttolön om 45 100 kronor. Detta beror på att hans arbetsgivare (eller uppdragsgivare om nationalekonomen inte är anställd) måste betala 14 900 i arbetsgivaravgifter. Med genomsnittlig kommunalskatt får nationalekonomen behålla i storleksordningen 19 500 kronor efter inkomstskatt eftersom marginalskatten i detta inkomstskikt är en bra bit över 50 procent. Detta är vad han/hon förlorar på att inte utföra sitt extraknäck. Hantverkaren vill fortfarande ha cirka 15 000 i plånboken för arbetet att kakla badrummet. Problemet är att priset för tjänsten som en följd av det svenska skattesystemet stigit till 54 500 kronor. Detta beror på att hantverkaren måste betala 10 900 kronor i moms. Då återstår 43 600 kronor. Liksom för

nationalekonomen gäller att hantverkaren måste betala sociala avgifter, 10 400 i detta fall. Då återstår 33 200 kronor av den ursprungliga ersättningen om 54 500 kronor. Med en marginalskatt om 56,8 procent får hantverkaren behålla 14 300 kronor – vilket till nöds kan accepteras.

I detta fall är således kalkylen inte längre lönsam. Nationalekonomens 19 500 är inte ens hälften av vad hantverkaren kommer att kräva för att få tjänsten utförd. Detta kan leda till två saker. Antingen gör nationalekonomen arbetet själv, trots att det tar fyra gånger så lång tid som om hantverkaren utför det. Eller så kommer hantverkaren att anlitas svart – vilket reducerar skattekillen. Visserligen får nationalekonomen fortfarande betala en omfattande skatt på sin inkomst. Men priset på hantverkarens tjänst kan reduceras från drygt 50 000 till 15 000 kronor.

Även för småföretagaren kan vinsterna av att undanhålla skatt bli mycket stora. Utväxlingen för ett litet säljande företag, till exempel en restaurang eller butik, av att undanta en mindre del av försäljningen kan bli så stor att ägaren nästan fördubblar sin ersättning. För att illustrera hur det går till kan man ta ett inte orimligt exempel från restaurangbranschen. En välskött krog, som endast har kvällsverksamhet, som omsätter 12 miljoner kronor (exklusive moms) per år, som har branschmässiga nyckeltal och efter att alla verksamma i rörelsen, inklusive ägare, fått rimlig ersättning för sin insats, kan ge ett resultat före bokslutsdispositioner och skatt på cirka 1,4 miljoner kronor. Om ägaren väljer att ta ut hela detta överskott som lön blir nettovinsten efter skatt 676 000 kronor.¹² Om ägaren i stället väljer att undanhålla 10 procent av omsättningen från redovisning blir den bokförda omsättningen 10,8 miljoner kronor.

Undanhållandet kan ske genom att all försäljning inte registreras ("bongas"). De 10 procent som undanhålls motsvarar således 1,2 miljoner kronor. Till detta tillkommer dessutom moms motsvarande 300 000 kronor, vilket resulterar i en svart inkomst på 1,5 miljoner plus det som den officiellt vita verksamheten genererar, som blir något lägre då delar av försäljningen inte tas upp. Restaurangens årliga vinst på 676 000 kronor per år har, genom att endast 10 procent av omsättningen undanhålls från redovis-

ning, mer än fördubblats. Det fina (ur restaurangägarens perspektiv) med detta begränsade undandragande är att det officiella resultatet som redovisas för skattemyndigheten verkar fullt normalt, vilket gör det hela mycket svårupptäckt. Det är inte svårt att tänka sig liknande exempel för andra branscher.

DEN SVARTA ekonomins omfattning i Sverige måste ses i ljuset av sådana exempel. Vi menar inte att den svarta ekonomin är acceptabel eller att det inte finns stora moraliska problem förknippade med den. Men de mycket stora ekonomiska incitament som finns i Sverige för att på olika sätt fuska med skatten i kombination med en växande efterfrågan på arbetsintensiv produktion gör utvecklingen av den svarta ekonomin förståelig, åtminstone ur en ekonomisk perspektiv.

Som inledningsvis konstaterats är den svarta sektorn faktiskt en brottslig sektor. Mellan den vita och den svarta sektorn finns dessutom en omfattande gråzon, där ytterligare en stor grupp individer befinner sig. Vi har således i Sverige en växande brottslig sektor, som allt fler svenskar på ett eller annat sätt är inblandade i. En följdfråga är förstås vilka konsekvenser den svarta ekonomin får.

En uppenbar effekt är att det offentliga riskerar att gå miste om skatteintäkter. Det torde också vara risken för skattebortfall som har fått finansdepartementet och skattemyndigheterna att se den svarta ekonomin som ett växande problem. Det finns anledning att anta att skatteintäkterna för den offentliga sektorn ökar då skattesatsen höjs, upp till en viss nivå. När den passerar denna nivå börjar skatteintäkterna att falla som en följd av att människor försöker undvika att betala den höga skattesatsen och/eller att tillväxten i ekonomin blir sämre som en följd av hög skatt. Sänks skatten från den höga nivån kan skatteintäkterna på motsvarande sätt tänkas öka, ekonomer talar i detta sammanhang om "dynamiska effekter". Ett konkret exempel är när tobaksskatten höjdes vid mitten av 1990-talet och skatteintäkterna snabbt började minska. Ett annat exempel är att den höga spritskatten skapat en snabbt växande marknad för oregistrerad sprit. Frågan är bara var gränsen för skatteuttag går, innan skatteintäkterna börjar ge vika.

Mot de uteblivna skatteintäkter-

na måste vägas en för samhället som helhet positiv effekt, nämligen att jobb som inte skulle ha blivit utfört i den vita sektorn trots allt blir gjort i den svarta sektorn. Dolt i den svarta sektorn utförs således en mängd arbetsuppgifter, som inte syns i den offentliga BNP-statistiken men som bidrar till att öka arbetsspecialiseringen och välfärden. På detta sätt bidrar den svarta sektorn till att reducera de samhällsekonomiska kostnaderna för högskattepolitiken. Politiker och beslutsfattare i myndigheter kan medvetet släppa igenom en viss grad av skattefusk och/eller skatteplanering för att kunna signalera en vilja till omfattande omfördelning via höga skatter. Samtidigt reduceras effektivitetsförlusterna om de faktiskt inbetalade skatterna blir lägre än vad det officiella regelsystemet föreskriver att de borde vara. I princip innebär detta också mätproblem då välfärd mellan länder skall jämföras, eftersom en omfattande svart sektor gör att den officiella BNP-statistiken underskattar värdet på den faktiska produktionen.¹³

MEN TROTS ALLT får nog sägas att en omfattande och växande svart ekonomi till största delen är ett problem för samhället. Det ovan nämnda exemplet med fallande skatteintäkter för sprit och cigaretter kan på ett tydligt sätt exemplifiera den normupplösning som kan inträffa om en olaglig verksamhet breder ut sig och blir mer och mer allmänt accepterad. Det visar sig ofta vara svårt att bli av med smuggelligor och illegal import av sprit och cigaretter även om skattesatserna anpassas nedåt. Detta beror på att verksamheten fått fäste i samhället. På samma sätt leder förstås en omfattande svart verksamhet i vidare bemärkelse till att respekten och acceptansen för skattesystemet minskar. Hur vanligt är det inte i vardagssituationer att människor bara flinar åt frågan om hantverkaren som hjälpt till med något hemma jobbade vitt? Både frågeställaren och den som får frågan vet ju att det i de flesta fall inte är ett realistiskt alternativ att anlita annat än svart arbetskraft. Det har blivit så vanligt förekommande att anlita hjälp svart att få ens reflektorer över att fenomenet är olagligt.

PÅ DEN NEGATIVA sidan bör också nämnas att den omfattande svarta sektorn skapar stora orättvisor och obalanser. En omfattande svart sektor snedvrider konkurrensen både mellan branscher och företag. Mellan branscher därför att det är betydligt svårare att undanhålla skatt i vissa branscher än i andra. Mellan företag därför att olika företag inom samma bransch också kan ha olika förutsättningar att utföra svart

Mot de uteblivna skatteintäkterna måste vägas en för samhället som helhet positiv effekt, nämligen att jobb som inte skulle ha blivit utfört i den vita sektorn trots allt blir gjort i den svarta sektorn.

verksamhet. I grunden innebär detta förstås att individer i samhället har helt olika förutsättningar att tjäna pengar vid sidan av skattesystemet. Vissa individer kan undgå stora delar av skattesystemets pålagor samtidigt som de i de flesta fall har samma rätt till välfärdsstatens tjänster som andra grupper, som inte alls lika lätt kan – eller vill – undgå skatt.¹⁴

Kanske bör just frånvaron av konkurrensneutralitet och stora orättvisor mellan människor – vissa kan spela i en frizon från skattesystemet och andra kan inte göra det – framhävas som det allra största problemet med den omfattande svarta sektorn i Sverige.

VAD BÖR DÅ GÖRAS för att komma åt den svarta ekonomin? I princip finns fyra vägar:

Öka kontrollen, så att sannolikheten för att de som inte betalar sina skatter upptäcks ökar.

Skärpa straffen, så att det är förknippat med en större risk att ägna sig åt någon form av svart ekonomi.

Sprida information, i syfte att förbättra skattemoralen och medvetenheten om varför det är viktigt att betala skatt, det vill säga få de skattskyldiga att tycka att det "är häftigt att betala skatt".

Sänka skatterna, så att det inte är lika lönsamt att försöka undkomma dem.

De två första alternativen är en fullt möjlig väg och tillämpas redan i dag. Självdeklarationerna har automatiserats och det finns allt mindre utrymme för privatpersoner att dölja skattepliktiga inkomster och förmögenheter. Skattemyndigheterna genomför kontinuerligt kontroller av olika grupper. Faktum kvarstår att de kontroller som genomförs inte förmår stävja allt svartande. Ett uppenbart problem för skattemyndigheterna är att det

kommer att kosta mycket stora summor om man verkligen vill upptäcka och bevisa alla oegentligheter. Det stora problemet är att upptäcka "småfuskarna", det vill säga alla dem som visserligen inte undanhåller några stora summor från beskattning, men som trots detta skaffar sig konkurrensfördelar och extra inkomster gentemot dem som inte fuskar, och som troligtvis också, totalt sett, undanhåller ganska stora summor från beskattning. Att till 100 procent komma åt denna grupp skulle kräva en kontrollapparat som kanske inte är önskvärd ur andra demokratiska aspekter.

Det tredje alternativet är att informera om betydelsen av att betala skatt, det vill säga att försöka bygga upp en god skattemoral. Denna typ av aktiviteter har troligtvis begränsad effekt när det gäller att hindra dem som redan ägnar sig åt svart ekonomi, men eventuellt kan det avskräcka vissa som överväger att svarta. De som arbetar med marknadsföring vet att det går att påverka folks beteende med en intensiv marknadsföring, men också att det kostar oerhört mycket. Traditionell marknadsföring handlar dessutom om att få konsumenterna att välja en vara eller tjänst som ger någon form av nytta. Att få människor att tacka nej till ökade intäkter är ett betydligt svårare marknadsföringsprojekt. Dessutom kan det vara extra svårt att nå framgång med denna metod i och med att skattemoralen redan är uppluckrad.

Den metod som återstår är att åtgärda orsaken till den svarta ekonomin – nämligen det höga skatte-

trycket och de skillnader i beskattning som finns mellan olika inkomstslag. Regjäl sänkningar av inkomstskatten skulle omedelbart göra det mindre intressant att ägna sig åt svartande. Ett alternativ är att sänka skatterna selektivt, men om till exempel en bransch skulle slippa skatt/få lägre skatt, skulle detta troligtvis sätta i gång en rättvisedis-kussion om varför vissa skall särbehandlas. Det är också mycket tveksamt ur ett konkurrensperspektiv.

Av flera skäl förespråkar vi skatte-sänkningen. Den är det enda realistiska alternativet om vi vill undvika ett samhälle i vilket en allt större del av medborgarna tycker att skattebrott är lika oproblematiskt som att gå mot rött vid övergångsställen. Möjligheten att upprätthålla en hög skattenivå kommer dessutom att begränsas av den internationalisering som pågår. Företag flyttar sina huvudkontor till regioner/länder där beskattningen är gynnsammare. Vanliga inkomsttagare möter i dag en total beskattning på mellan 65 och 70 procent (om man inkluderar alla skatter inklusive

arbetsgivaravgifter, moms, fastighetsskatt, alkoholskatter etcetera) och för dem som är välutbildade och kan språk kommer stigande skatter att göra Sverige till ett ointressant alternativ.

DE FLESTA SVENSKAR har under hela efterkrigstiden röstat för allt högre skatter. De alternativ som stått för utbyggd offentlig sektor och ökade skatter har nästan undantagslöst vunnit riksdagsvalet. Under samma period har den svarta ekonomin vuxit, i takt med skatte-

trycket, till att bli en omfattande del av den svenska ekonomin. Folket som röstat för världens högsta skatter ligger också förmodligen i världsklass när det gäller att fuska med skatten. Gärna låga eller inga skatter för mig men höga skatter för andra så att de betalar mina förmåner, tycks den inneboende logiken vara.

Denna logik rimmar också väl med att den moderna svenska välfärdsstaten alltmer kommit att präglas av särintressens kamp om de gemensamma resurserna, nödortigt dolt i dimridåer av vackra ord som solidaritet och rättvisa. Efter-som välfärdsstaten för länge sedan ändrat fokus från att hjälpa verkligt svaga till att i stället utgöra en negativ spiral i vilken olika grupperingar, ofta välmående medelklass, gradvis skruvar upp skattetrycket för att få andra att betala deras egna livs-val, blir helt naturligt nästa steg att försöka undvika skattebördan. Till sist blir rundgången nämligen så stor att de personliga vinsterna minskar eftersom nästan alla har lyckats tillgodogöra sig skattefinansierade förmåner.

Den största effekten i detta sena stadium av välfärdsstaten blir då höga skatter för alla och omfattande förmåner för alla – en gigantisk rundgång med allmännyttan som den stora förloraren eftersom tillväxten påverkas negativt. Självklart blir den egna vinsten störst om man kan ta del av förmånerna utan att vara med och betala andras. Med risk för att bli deterministiska menar vi att nästa steg blir att försöka undvika skatt. Vi tror att det är just denna process av ett extremt starkt egenintresse vi ser i den växande svarta sektorn i Sverige. Det är tråkigt, men förmodligen en logisk följd av den svenska välfärdsstaten med tillhörande skattesystem. ■

**Folket som
röstat för
världens
högsta skatter
ligger också
förmodligen i
världsklass när
det gäller att
fuska med
skatten.**

1 Riksrevisionsverket, *Svart arbete*: del 2 och 3, RRV 1998:28 och 29.

2 *Skattestatistik årsbok*, 2002.

3 Riksrevisionsverket, a.a.

4 Även Riksbanken har gjort bedömningar av den svarta ekonomin genom att mäta efterfrågan på pengar (se Andersson, M. och Guibourg, G., "Kontant-användningen i den svenska ekonomin", i *Penning- och valutapolitik*, 2001:4, Riksbanken). En annan känd ekobrottsstudie har genomförts av Mikael Apel i "An Expenditure-Based Study of Tax Evasion in Sweden", *Tax Reform*

Evaluation Report, nr. 1, november 1994. Denne har uppskattat de oredovisade inkomsterna bland egenföretagarhushåll. Genom att jämföra dessa egenföretagarhushålls livs-medelskonsumtion mot löntagarhushålls livs-medelskonsumtion, mot samma angivna disponibla inkomst, uppskattar Apel att de oredovisade inkomsterna för egenföretagarhushållen uppgår till cirka 30 procent av deras disponibla inkomst.

5 Se följande två uppsatser: Schneider, F., "The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Coun-

tries", IZA Discussion paper, nr. 514, juni 2002; Schneider, F. och Enste, D., "Shadow Economies Around the World – Size Causes and Consequences", SESifo Working Paper, nr. 196, september 1999.

6 Ekobrottsmyndigheten, *Erfarenheter från frisorprojektet i Malmö*, Stockholm: Ekobrottsmyndigheten, 2002.

7 Ett antal studier har specifikt undersökt den svarta sektorn inom restaurangbranschen. Se Branschsaneringsutredningen (SOU 1997:11), RRV 1998, Brottsförebyggande rådet, "Skatterevison i sju branscher. En studie i ekono-

misk brottslighet", BRÅ-PM 1992:2, samt Länsstyrelsen i Stockholms län, "Sammanställning av konstaterade missförhållanden vid operation krogsanering 2002", Stockholm 2003.

8 En annan intressant studie på samma tema är Alaletho, T., *Motiv eller tillfälle? En studie om ekonomisk brottslighet i restaurangbranschen*, Stockholm: Atlas, 1999. En intressant poäng i denna studie är att i vissa fall är den ekonomiska brottsligheten en förutsättning för att krögarens verksamhet ska bära sig.

9 De 100 största hotell- och restaurangföretagen

omsätter ungefär 29 miljarder, vilket motsvarar 50 procent av branschen. Resterande hälft av branschens omsättning delar de övriga cirka 12 000 företagen på.

10 Linda är en omfattande registerdatabas som uppdateras kontinuerligt och tillhandahålls av SCB. I den databasen kan man följa individer och hushåll från 1968 till 2001 och se en mycket stor mängd ekonomiska variabler för de individer och hushåll som ingår.

11 En referens på detta tema är Alingham, M.G. and Sandmo, A., "Income Tax Evasion: A Theoretical

Analysis", *Journal of Public Economics*, nr 1, 1972.

12 Kontakta författarna för mer detaljerad information om detta exempel.

13 För en sådan diskussion, se Agell, J. & Persson, TM: "Tax arbitrage and labor supply", *Journal of Public Economics*, 2000.

14 En mycket plausibel gissning är också att detta fenomen bidrar till att kopplingen mellan faktiska skattepliktiga arbetsinkomster och förmögenhet är dålig i Sverige, se artikelförfattarnas "Jämligheten skapar en utarmad medelklass", *Axess* nr 4, 2003.

Utan svartjobb stannnar Sverige

ESSÄ/ Svart arbete. Den centrala frågan inför framtiden är inte huruvida svart arbete skadar den enskilde eller systemet, utan om det inte är så att ett modernt samhälle mår gott av att en viss andel av jobbet utförs utan kvitto.

För den som vill veta hur samhällseliten förhåller sig till svartjobb finns det gott om smaskiga exempel, alltifrån Gudrun Schymans, Olof Stenhammars och Göran Skyttes städhjälp till uppförandet av diverse tjusiga privatvillor. Det är till och med så att musikern Pelle Lindström hösten 2002 fick svart ersättning efter att ha spelat blues på munspel för skattemyndigheten.

Sådana uppgifter, som singlar runt i pressen, ledde mig till att intervjua en handfull polacker, varav jag känner några sedan många år. Andra var nya bekantskaper. Varför just polacker? Ett skäl är att polacker och balter är två stora grupper på den svarta arbetsmarknaden. En annan och möjligen viktigare är att jag har några polska vänner som kunde hjälpa mig. Svartjobb är en delikat fråga. Intervjuerna gjordes mycket informellt och samtalen bandades inte, vilket jag annars vanligen gör. Svartjobb var hur som helst lättpratad, det finns många bestämda åsikter. Ändå var intervjupersonernas syn på svartjobb ganska samstämmig och nog ruckade de en del på min egen rätt klara uppfattning av svartjobb som en samhällsdestruktiv företeelse.

Dubbeltmoralen är i Sverige ungefär lika utbredd som svartjobbet. Den som ertappas med att ha anlitat svart arbetskraft svarar med någonting som "herregud, det hade jag ingen aning om" eller kanske att det inte alls handlade om svartjobb. Eller, ja, vad som helst men aldrig "Det här tycker jag är helt okej". Svartjobb tillhör nämligen de företeelser som i den offentliga debatten är så omsorgsfullt brännmärkta att det är svårt att diskutera dem förutsättningslöst. Den som prövar att motivera sitt eget anlitande av svartjobbare med att det egentligen handlar om en samhällsprotest bör inte räkna med att bli trodd. Det är klart som korvspad att de som hyr svartjobbare, liksom givetvis svartjobbarna själva, är egoistiska smitare i ett Sverige som har uppenbara svårigheter med att finansiera sjukvård, äldreomsorg och skola.

Även om den individuella protesten inte förefaller särskilt trovärdig finns det på ett principiellt plan en debatt som inte försvappar, men ändå försöker förklara svartjobbets förekomst. Den handlar när det gäller arbetsgivarvidan om Sveriges höga skatter, arbetsgivaravgifter och rent allmänt om hur både svart och dyrbart det är att hålla sig till välfärdssamhällets spelregler. Och för vanligt folk som anlitat svartjobbare handlar det naturligtvis om annars orimliga kostnader för vardagssysslor. Varför betala 350 kronor i timmen till en städfirma, när man kan få en polsk dam som gör samma jobb för en femtedel av det priset? En annan viktig anledning till det offentliga avståndstagandet är svartjobbets historiska rötter. Svartfötter, det vill säga strejkbrötare, har bland fackanslutna arbetare alltid varit detsamma som värsta sortens avskum och svartjobbare är ur ett fackligt perspektiv av ungefär samma slag. Det handlar visserligen inte om strejker, men väl om kollektivavtalets skydd mot lönedumpning.

För att sammanfatta den officiella synen: med för mycket svartjobb stannnar Sverige. Att det motsatta också verkar vara sant, kanske rentav ännu sannare, att utan svartjobb stannnar Sverige, beaktas sällan i den offentliga diskussionen.

NÄR JAG FÅR EN VATTENSKADA i vårt nybyggda kök, erbjuder mig det stora försäkringsbolaget att antingen få köket reparerat minus självrisk, eller att få 65 procent av de beräknade kostna-

Av
**Karl-Olov
Arnstberg**

Professor i etnologi
vid Stockholms
universitet

derna i ersättning. Om jag gör jobbet själv eller om jag hyr in någon svartjobbare, är inte i försäkringsbolagets intresse att hålla rätt på. De vill bara minimera sina kostnader och med lite tur kan jag faktiskt tjäna på affären om jag anlitar svartjobbare, eftersom 65 procent av de beräknade vita kostnaderna överstiger vad det svarta jobbet kostar. Och alldeles riskfritt är det dessutom. Vem bryr sig om vad som händer i mitt kök? Om jag sedan, när jag väl fått kontakt med några polska jobbare, passar på att i samma veva få lite trädgårdsarbete utfört till en rimlig kostnad, vem drabbar det? Detta är inte jobb som jag annars skulle ha hyrt in vit arbetskraft till utan försummat, alternativt gjort själv.

Att det kan vara lönande att göra jobbet själv i stället för att lägga ut det på proffs, blir lätt absurt. På webben läser jag ett inlägg om svartjobb i vilket det sägs att en kirurg tjänar ekonomiskt på att själv tapetsera sin bostad hellre än att göra den kvalificerade insats som han eller hon utbildats för. Det kanske är lite för tillspetsat, men frågan hänger där: vore det inte en samhällsekonomisk vinst om kirurgen i stället arbetade för att minska operationskostnaderna, samtidigt som en arbetslös målare ombesörjde tapetserandet?

Steket är sedan inte långt till det gränsland som arbetsbyten och kompissfixande utgör. När jag ringer den pensionerade elektriker, som jag lite avlägset känner, och ber honom koppla in den nya varmvattensberedaren, så gör han gärna detta. Inte direkt för pengarna, även om han får några hundra kronor, utan för att något ska han hitta på med sitt pensionerade liv och att umgås några timmar över dragandet av elkabel är inte att förakta. Svartjobb? Nej, både han och jag tycker nog att det här är vår ensak, det har inte staten alls med att göra. För att spä på med lite socialpolitisk jargong, så är detta rentav en folkhälsofråga. Bättre att vi gör något nyttigt tillsammans än att vi sitter och dricker öl och kårar jordnötter. Vi behöver inte alls mer av den varan, vi är båda lite runda. Alla verkar således vinna på detta, utom staten förstås. Moralerna handlar om staten och om välfärdssamhället.

Så sägs det, staten förlorar och därmed vi alla. En av de polacker jag intervjuar, är emellertid inte alls beredd att acceptera resonemanget. Han menar att många svarta jobb som utförs åt privatpersoner inte skulle ha blivit gjorda annars. Alternativet är inte ett vitt jobb utan inget jobb alls. Vidare, för vissa privata tjänster, som barnflickor och städhjälp i privata hem, existerar det knappast någon vit marknad. Och för den som åtar sig svartjobb är alternativet kanske att leva på bidrag, vilka är lika skattefinansierade som skolor och sjukvård.

Min intervjuperson fortsätter att så värtaligt lägga ut texten kring samhällets alla skatter, och är så övertygande att jag till slut undrar om det över huvud taget finns några inkomster i vårt samhälle, som inte förr eller senare omvandlas till skatter. Bensinskatten, säger han, vet du att först är det skatt på bensinen men sedan är det också moms på bensinkostnaden som helhet. Det är alltså skatt på skatten! Och elskatten är närmare 40 procent av den totala kostnaden. Han menar att svenskarna är sonderbeskattade och fattar inte varför vi inte begriper detta.

Ta bort arbetsgivaravgifterna helt och hållet, fortsätter han. Då kan fler anställas i stället för att folk är arbetslösa. Detta är standardiserad högerretorik, men han avslutar med ett argument, som jag tuggar på i säkert en vecka efteråt: ett rikt samhälle är inte ett

samhälle där staten är rik, utan där medborgarna är rika. Och medborgarna blir rika genom att vara arbetsamma.

PROBLEMET MED SVARTJOBBARE som kommer till Sverige från våra grannländer är antagligen löst i maj nästa år, då polacker och baltar blir medlemmar i EU. Det medför att de fullt lagligt kan ta sig till Sverige och jobba för betydligt lägre löner än svenska arbetare. Ur fackligt perspektiv är detta inget att jubla över, men kanske blir ändå skillnaden inte så dramatisk. I byggsvängen finns det redan nu, vid sidan av regelrätta svartjobbare, också så kallade F-skattare och uthyrningsföretag. F-skattarna har av Riksskatteverket fått tillstånd att arbeta i Sverige under en period av tre månader. Här är emellertid inte myndigheterna synkroniserade med varandra. Utlänningsnämnden anser att F-skattarna bryter mot lagen och att de därför ska utvisas. Hur som helst, eftersom de inte deklarerar i Sverige slipper de ifrån att skatta här. Men moms måste de förstås betala, om detta är myndigheterna sinsemellan överens.

I synnerhet söks F-skatt av arbetare med inregistrerade företag från Polen och Baltikum. I några fall arbetar de på egen hand, men i de flesta fall jobbar de åt uthyrningsföretag. Ett exempel är Swepol som finns inom byggsektorn och hyr ut sina "medarbetare" till såväl företag som privatpersoner. Priset för en månads heltidsjobb är 25 000 med 40 timmars arbetsvecka. Timpriset är 170 kronor. I båda fallen tillkommer moms, men inga andra avgifter. Det finns fler företag av samma slag, som exempelvis Polenkon-sulten och Rent a builder. Betänker man att de polska lönerna för byggnadsarbetare är ungefär 20 kronor i timmen, är det kanske inte så konstigt att många tar färjan över Östersjön för att jobba åt bemanningsföretag. Swepol själva jämför med när svenskar åker till Norge och arabländerna för att arbeta. De menar att dessa polska arbetare gör samma sak när de kommer hit och arbetar.

Precis som svartjobbarna iscensätter en fungerande arbetsmarknad, så ordnar kunderna sin del av överenskommelsen. De stora byggföretagen hyr in underentreprenörer, som i sin tur har egna underentreprenörer, vilkas huvuduppgift är att skaffa fram den svarta arbetskraften och att skriva de fakturor som underentreprenörerna behöver visa upp, för att få ut sina pengar. Dessa underentreprenörer i sista ledet är ofta kortlivade. När de bara finns under några månader, hinner myndigheterna inte ikapp dem. Detta gäller inte bara byggfirmor utan också städpersonal och andra slag av yrkesarbetare. Att vinsterna kan bli avsevärda förstår man, när man inser att fakturorna brukar lyda på mellan 150 och 200 kronor per timme, medan det som hamnar i näven på arbetaren är ungefär 80 kronor.

Med tanke på EU:s utvidgning har regeringens utredare, Berit Rollén, föreslagit särskilda övergångsbestämmelser. Sådana har drivits igenom av Tyskland och Österrike. Rollén menar att det utan restriktioner räcker för polacker och baltar att ordna ett mer eller mindre fiktivt anställningsavtal omfattande tio timmar i veckan. Sedan kan de ta med sig hela familjen till välfärdslandet Sverige. Hon vill ha ettåriga uppehålls- och arbetstillstånd och en granskning av alla svenska arbetsgivare, som vill anställa arbetskraft från dessa nya EU-medlemmar. Huvudansvaret för kontrollen ska ligga hos skattemyndigheten, som helt enkelt får försäkra sig om att det verkligen handlar om seriösa företag och riktiga jobb.

LO:s ordförande Wanja Lundby-Wedin är dock inte, vilket man skulle ha kunnat tro, på samma linje. Hon ser mest fördelar med ökad rörlighet och menar att kollektivavtalen utgör ett tillräckligt gott skydd. Men frågan är om detta stämmer. Den svenska arbetsmarknaden läcker som ett säll när det gäller arbetare från andra länder och uthyrningsföretagen behöver inte bekymra sig om några kollektivavtal, de har ju inga egna anställda. Exemplet är många för den som intresserar sig för frågan. Det lär till och med finnas chaufförer från Östeuropa som kör reguljär inrikes godstrafik i Sverige.

MAKTHAVARE I SVERIGE gör sig mer eller mindre blinda för att globaliseringen inte bara betyder en mängd transnationella aktörer och nätverk utan också stadsbefolkningar, där flyktingar, arbetslösa asylsökande, gästarbetare och illegala invandrare intar sina platser i den urbana mixen. De formar en utmärkt rekryteringsbas för svartarbete. Ett av resultaten är att till och med renodlat svenska villaförorter får sina stänk av det globala skyfallet. Herrskapet är svenskt, tjänstefolket har annat etniskt och geo-

Pyramidspel.

Underleverantörer lägger ut städjobb på andra underleverantörer, som lägger ut jobben igen. I näven på städaren återstår en bråkdel av pengarna, och allt jobb förstås.

Foto: Håkan Lindgren/
Pressens bild

grafiskt ursprung. Den exklusiva förort där en av mina bästa vänner bor, befolkas exempelvis sommartid av polska svartjobbare. De sköter om de välbeställdas hus och trädgårdar, medan dessa för egen del ägnar sig åt resandets njutningar, golf och skärgårdsliv.

När jag frågar en villaägare hur han ser på polska svartjobbare som han anlitat vid flera tillfällen, så svarar han först neutralt att folk är väl av alla möjliga slag, men allteftersom samtalet fortskrider visar det sig att han föredrar polacker framför svenskar. Har han inga känningar, tvingas han anlita ett svenskt företag och då tar han helst ett som är etablerat och där han tror sig veta att han inte blir lurad. Men visst kostar det pengar. Därför är polacker, utan nya arbetskläder, snygga företagsbilar med dekal och företagsnamn, ofta bättre. De tar bara betalt för själva jobbet. Dessutom är de ofta bra på lite av varje. De verkar mera på det klara med att exempelvis trädgårdsarbete är fysiskt krävande. Och framför allt, de är mer företagsamma. De rotar bland hans grejor och hittar vad de behöver i stället för att sätta sig och vänta på att den förmedlare som säkert gör sig en rejäl hacka på deras jobb, ska dyka upp och förse dem med rätt verktyg och material. Villaägaren betalar ett timpris, och eftersom detta är lågt behöver han inte bråka om garantier och sådant. Blir jobbet fel utfört är det bara att göra om, utan att räkningen växer orimligt. Sammanfattningsvis tycker han att han får jobbet gjort som han vill, utan tjafs. Hellre en polsk än en svensk hantverkare. Hans uppfattning är att svenska hantverkare är för starkt präglade av välfärdssamhället. Att det dessutom blir billigare med polacker är inte alls fel.

ÄVEN OM SVARTJOBB mest handlar om ekonomi, finns det också ett socialt perspektiv. Hellre svartjobb än att underkasta sig socialtjänst och a-kassa. Denna ur ett individuellt perspektiv så avgörande fråga för självkänslan, har också samhällsekonomisk relevans. Är det inte dyrare att via trygghetssystemen försörja en arbetslös än vad denne betalar i skatt på ett reguljärt jobb? Som en polsk byggjobbare som varit i Sverige i tjugo år och också är svensk medborgare säger: Jobbar jag inte svart, så blir det soss eller a-kassa. Och då kostar jag mer pengar för svenska samhället än vad jag betalar i skatt på ett vitt jobb.

Nu invänder säkert vän av ordning att det finns ett antal samvetlösa medborgare som både lyfter a-kassa eller socialbidrag och jobbar svart. Ja, jag vet och jag tycker givetvis inte att det är för-

svartbart, men är detta inte ett annat slags tecken på systemfel: att det över huvud taget är möjligt att sko sig på det sättet?

Jag skulle önska att en och annan klok samhällsdebattör och ekonom lämnade det moraliska fältet som svartjobb utgör och verkligen började diskutera svartjobb med sänkt gard. Det är klart att ett samhälle inte kan ha enbart svartjobb, det begriper till och med jag. Det finns länder som Argentina och Mexiko där merparten av det jobb som genomförs med svensk terminologi skulle betecknas som svartjobb och dessa länder är knappast några goda förebilder för Sverige. Men frågan är om inte den motsatta extremen, ett samhälle som över huvud taget inte har något svartjobb, inte också är liktydigt med ett totalt kontrollsamhälle, ett samhälle där staten har alldeles för stor makt över sina medborgare. Den verkliga knäckfrågan gäller alltså inte, vilket den nästan alltid verkar göra när svartjobb debatteras, svartjobbets förkastlighet, utan om inte ett modernt västerländskt samhälle egentligen mår väl av en viss procent svartjobb. I varje fall är det för mig alldeles uppenbart att medborgarna gör det.

Dessa blasfemiska tankar släpper jag emellertid inte fram till min polska intervjuerson. Han argumenterar lite för mycket i egen sak. Jag vet att hans familj samtidigt med att det första barnet kom till världen anställde en polsk barnflicka och att hon efterföljts av ett tiotal andra. Jag vet också att hans företag delvis överlever tack vare polska svartjobbare. Visserligen inte fler än en handfull och visserligen välbetalda därför att de är kunniga specialister. Men på ett övergripande plan tycker jag ändå inte att den polska modellen är bättre än den svenska, så jag ger honom inget medhåll.

Den illegala marknaden söker oavbrutet efter revor och stora maskor i den europeiska väven. Och hur skulle det kunna vara annorlunda? I den mån myndigheterna alls har koll på vad som sker, så befinner de sig på efterkälken. Plötsligt dyker det upp thailändska och polska bärplockare i de norrländska skogarna och svenska mediekonsumenter förstår genast att här handlar det om människor som är mer eller mindre lurade. Vanligen har de till och med satsat en slant för att förtjäna lite pengar till sina fattiga familjer. Det här är ett av de få områden där staten räcker ett lillfinger till "svartjobbet". Sedan 1982 är det fritt fram att plocka bär, svamp och kottar för försäljning, upp till en inkomst av 5 000 kronor. För dessa gästarbetare slutar det hela ändå, trots skattebefrielsen, vanligen med att de forslas hem. Med tomma plånböcker men åtminstone en erfarenhet rikare.

Om man ställer upp en hierarki av svartjobbare så hamnar denna kategori, de lurade, i botten. Där befinner sig också de hårt exploaterade. Oftast är det unga män, som driver runt i vår alltmer globaliserade värld och tar vilka jobb som helst för att överleva. Vanligen är deras situation desperat och om de bara vore svartjobbare vore det inte så farligt, men dessa drabbade är ofta också något mycket värre: illegala invandrare. I medierna syns denna kategori när de tragiskt omkommer eller när de grips av kustpolis. Exempelvis håller Indiska oceanen på att bli ett transithav för illegal emigration till framför allt Italien. Sammanhangen är ofta synnerligen internationella. I juli greps över 250 pakistanter i Sri Lanka, på väg till Italien. Fartyget var maldiviskt och hade en rysk kapten. Ett annat exempel: den 10 september meddelar Reuters att liken av 23 illegala immigranter hittats vid floden Maritsa, som utgör gräns mellan Grekland och Turkiet. Också den här gången handlar det om pakistanter.

I den situation som dessa tragiska händelser vittnar om och som ter sig bottenlöst helvetisk, vilket perspektiv man än anlägger, finns den egentliga förklaringen till de svartjobb där vita jobb inte existerar som alternativ. Till de lurade och hårt exploaterades kategori hör naturligtvis även de kvinnor som distribueras mer eller mindre som boskap till Europas bordeller. Är det några som är svartjobbare, är det prostituerade kvinnor, oavsett om de är sexslavar eller själva valt detta sätt att försörja sig.

För att spä på med ett svenskt exempel, berättar en av mina polska intervjuersoner om en annan polack som bott länge i Sverige och startade ett bageri. Han importerade polska arbetare och de fick bo i bageriet. Deras löner höll han inne tills det handlade om tillräckligt mycket pengar. Då ringde han anonymt till polisen och berättade att det bodde och arbetade illegalt invandrade polacker på bageriet. Polis och andra myndigheter gjorde sitt jobb, stängde bageriet och utvisade de polska arbetarna. Men den svenskpolack som iscensatt det hela blev inte utvisad,

eftersom han hade svenskt medborgarskap. Han betalade sin straffavgift och tjänade en fyrtio-, femtiotusen på sin kupp. På så sätt spelade svenska myndigheter honom i händerna. En annan företagare drog fördel av Schengenavtalet. När det trädde i kraft år 2001 hade han några polska arbetare på sitt företag och de blev helt enkelt kvar och kunde inte lämna landet förrän ganska nyligen. I stället fick de besök i den husvagn där de bodde, av sina fruar och barn som kom på turistvisum.

Eftersom Schengenavtalet fortfarande gäller, frågade jag hur de slutligen kom hem till Polen. Svaret var att det nu finns organiserade reguljära bussförbindelser över Tyskland till Polen. Dessa går regelbundet och även om EU-politiker hävdar att det inte ska vara möjligt att ta sig illegalt över gränsen, så tycks det inte vara någon större svårighet för dessa polacker. De flesta svartjobbare åker mellan Polen och Tyskland, som är den verkligt stora arbetsmarknaden, men en rännil söker sig också till Sverige.

Många av dessa svartjobbare har dessutom "bulvaner" på sina reguljära jobb hemma i Polen, vilket betyder att samtidigt som de tjänar mera på att jobba i Sverige, behåller de sina sociala förmåner hemma i Polen. Till detta kan man lägga att det, enligt mina intervjuersoner, är möjligt att teckna en polsk försäkring som också täcker skador och olyckor i Sverige. I Sverige finns det dessutom en svart marknad av tjänster, inbegripet läkarvård, så i praktiken verkar således de mest företagsamma bland svartjobbarna inte alls stå utanför trygghetssystemen på det sätt som så ofta hävdas i debatten.

DET ÄR VÄL EGENTLIGEN bara offentliga personer, med risk att få löpa gatlopp i medierna, som har några skäl utöver de moraliska att hysa betänkligheter när det gäller svartjobb. För oss vanliga dödliga och massmedialt ointressanta medborgare är riskerna i det närmaste försumbara. Detta bekräftas av att svenska myndigheter inte bryr sig över hövan. Är det så att någon rättänkande person får för sig att göra en polisanmälan, är det bara i rena undantagsfall som svartjobb leder till åtal. Att beivra svartjobb har inte ens särskilt starkt stöd i lagstiftningen. Det finns EU-länder som kräver att kunden ska få ett kvitto och att all kontant-handel skall registreras i en kassaapparat. Men inte Sverige. Inte heller har svenska skattemyndigheten rätt att göra oanmälda kontrollbesök.

Ett annat slags exempel på statens bristande engagemang var det så kallade ROT-avdraget, som fanns i byggbranschen fram till 1999. Det innebar att 30 procent av arbetskostnaden vid ombyggnad eller reparation av hyreshus, småhus och bostadsrätter, fick dras av. Men ROT-avdraget togs bort och även om riksdagens revisorer året därpå ansåg att det, för att minska på svartjobben, borde införas igen, så tillhör ROT-avdragen historien.

Att det är förhållandevis fritt fram för svartjobb leder till att vissa branscher inte kan överleva genom att köra helt vitt. De odelat samhällslojala blir helt enkelt utkonkurrerade. Restaurangbranschen brukar vara paradexemplet, men det skulle inte förvåna mig om svartjobb var ännu mer utbredd bland frisörer. Varannan frisörföretagare deklarerade för ett par år sedan en årsinkomst på under 100 000 kronor, enligt en kartläggning som Ekobrottsmyndigheten gjorde. Med andra ord, ett antal företagare avgjorde själva vilken skattenivå som de tyckte var rimlig. Den ideala formel som man emellanåt hör från egenföretagare är "hälften vitt och hälften svart". Den typiske svartjobbaren är nämligen inte en arbetslös, som inte har just några alternativ, utan vanligen en inom den vita ekonomin väletablerad hantverkare, som arbetar svart för att bättra på sina inkomster.

Riksrevisionsverket frågade 1997 ut tretusen personer om svartjobb. De kom fram till att mellan 650 000 och 800 000 personer jobbade svart och att omkring fem procent av allt arbete i landet utfördes svart. Internationella valutafonden (IMF) menar dock att det snarare handlar om tjugo procent. Enligt Riksskatteverkets beräkningar omsätter enbart den svarta marknaden för hushållstjänster cirka 10 miljarder kronor per år. Men sådana här siffror är osäkra, det ligger i sakens natur. Totalt kan omsättningen lika gärna handla om mer än det tiodubbla. Och framtiden verkar än dystrare för de vita jobbens konkurrenskraft. År 1997 hävdades i en studie i *The Economist* att Sveriges informella ekonomi sedan 1960-talet vuxit tre gånger snabbare än den formella. Bengt Ludvigsson, talskrivare åt Bo Lundgren för några år sedan, menade att den enda rimliga slutsatsen var att det var den svarta ekonomin som skapade dagens svenska välstånd. ■

**Den illegala
marknaden
söker
oavbrutet efter
revor och stora
maskor i den
europeiska
väven.**

Svensken ser om sitt eget hus när framtiden är svart

REPORTAGE/ Svart hushållning. Det finns tecken på att allt fler snickrar på sitt eget hus när folkhemmet vittrar. Men det politiska etablissemanget visar inget större intresse för att undersöka den svarta ekonomins omfattning. Sannolikt behövs en kris för att det skall visa handlingskraft.

De som svartar vill undgå att synas. Svårigheterna att få grepp om den svarta ekonomin är stora. På engelska talar man om *shadow economy* och ibland kan diskussionen om fenomenet te sig som skuggor tecknade på en skärm av okunskap. På denna yta projiceras det man generellt tror sig veta om det svenska samhället och dess medborgare.

Är vi fortfarande undersåtar som lojalt stöttar den välfärdsstat vi röstat fram, eller håller vi på att bli en nation av fuskare, som gärna vill ha förmåner, men helst ser att någon annan betalar för dem? Vi hör om näringslivstopparnas oegentligheter och småfolkets sjukskrivnings- och bidragsfusk, om att framför allt den unga generationens intresse för sina rättigheter vida överstiger dess intresse för skyldigheter, och har anledning att fundera över om samhällsmoralen håller på att lösas upp från alla håll och kanter.

Vad man projicerar beror naturligtvis också på hur man ser på det svenska skattesystemet. En stor svart ekonomi tyder på att medborgarna med sitt faktiska beteende inte accepterar ett högt skatte-tryck, i varje fall inte för egen del, och av det kan man antingen dra slutsatsen att skattetrycket är orimligt eller att medborgarnas moral är korrupt. Under våra efterforskningar har vi identifierat två diametralt motsatta positioner i synen på den svarta ekonomin. Den ena representeras av före detta LO-ekonomen P.O. Edin. Han menar att företeteelsen är stabil, kanske avtagande, och att det finns strukturella faktorer som förhindrar att den svarta ekonomin växer. Den andra företräds av Riksrevisionsverkets före detta chef Inga-Britt Ahlenius, som anser att det svenska samhället är behäftat med systemfel, som kräver grundläggande förändringar. På mikroplanet reagerar människor med att utnyttja revorna i näten, bland annat genom svartarbete och annat fusk. Folk ser om sina egna hus, även bokstavigt.

Man kan också närma sig den svarta ekonomin från ett något annorlunda perspektiv. En av utgångspunkterna för detta temaprojekt har varit frågan om det finns ett välstånd i Sverige som inte syns i sta-

Av
Kay
Glans
Chefredaktör
för Access

Av
Sofia
Nerbrand
Redaktör
på Access

tistiken. Har medborgarna funnit sätt att hantera det fall i välbefinnandet som Sverige har genomgått – eller är det rentav så att det egentliga välbefinnandet inte har halvat efter våra grannars?

En annan utgångspunkt har varit insikten om att det sista fisken upptäcker är vattnet den simmar i. Tillbakablickande kan man se att människor ofta förbisåg förändringar som skulle sätta sin prägel på deras framtida samhälle, och det finns ingen anledning att tro att det skulle vara annorlunda i dag. Det kan mycket väl vara så att ett okänt samhälle, ett parallellt Sverige, håller på att ta form utan att det registreras av det officiella samhällets seismografer. Denna utveckling kan inte på något enkelt sätt tolkas som sönderfall.

Så under ett par veckor, när hösten tipade över i en förtidig vinter i Stockholm, traskade vi runt i det officiella Sveriges korridorer för att utröna hur mycket av det som vill dölja sig som sipprar fram. Vi har talat med finansministern, med tjänstemän på Riksskatteverket, Ekobrottsmyndigheten, Riksbanken, Svenskt Näringsliv, med representanter för höger och vänster, ekonomer, experter och företrädare för branschorganisationer om den verklighet som alla vet finns, men om vars omfattning det är svårt att få klarhet. Har vi då blivit så mycket klokare efter vår rundvandring? Ja och nej. Vi har inte fått svart på vitt, men lärt oss att det inte bara, som Michel Foucault menar, är viljan att veta som är uttryck för maktens strategi. Ibland kan viljan att inte veta också vara det.

DET RÅDER INGEN konsensus om den svarta ekonomins storlek och om den ökar eller minskar. Alla vi talat med betonar osäkerheten i de skattningar som har gjorts. *L'enfant terrible* i sammanhanget, i varje fall i Sverige, är den österrikiske nationalekonomen Friedrich Schneider, som i sina jämförande undersökningar hävdar att den svarta sektorn i Sverige uppgår till nära 20 procent av BNP.¹ Med undantag för ekonomhistorikern och riksdagsledamoten Mauricio Rojas ansluter sig ingen av våra sagesmän till denna bedömning, fastän den fått ett betydande genomslag i den internationella diskussionen.² För det första är det förenat med en rad svårigheter att göra detta slags jämförelser. Skattesystemet varierar från land till land; det som är svart ekonomi i Sverige kan vara tillåtet i till exempel England. Vidare kan man invända mot Schneider att han inte skiljer ut ren kriminalitet, som till exempel narkotikahandel, från "vanligt svartande". En viss begreppsförvirring bidrar alltså till svårigheterna att ringa in fenomenet.³

– Schneider borde ha frågat sig om det är rimligt med 20 procent för Sveriges del, säger utredaren Annika Persson på Riksskatteverkets utvärderingsenhet. Det skulle ju innebära att var femte i arbetslivet heltidsförsörjer sig genom sådana aktiviteter. Ställer man sedan frågan: var kan sådana företeelser egentligen finnas? måste man räkna bort den offentliga sektorn, där man inte jobbar svart, och vidare de stora företagen, som ju fungerar väldigt institutionaliserat. Då försvinner en mängd personer ur resonemanget. Snart är man då nere i att hälften av dem som återstår skulle försörja sig på detta sätt, och det är inte rimligt.

De flesta som vi träffat tror att den svarta sektorn ligger kring 5 procent av BNP, och att om den alls växer så sker det långsamt. Finansminister Bosse Ringholm är kanske den mest försiktiga av alla bedömare när vi träffar honom en tisdagmorgon på Finansdepartementet:

– Min bild är att Sverige har en mindre omfattande svart marknad jämfört med andra länder. Ju längre söderut man kommer i Europa, desto större är nog den svarta ekonomin. Men om det är så eller så

1 Friedrich Schneider, *The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries*, 2002.

2 Se till exempel *The Economist* May 1st 1997, August 26th 1999 och Feb 1st 2001.

3 För en kritik av Schneiders metod, se Søren Pedersen, *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia*, The Rockwool Foundation Research Unit, Köpenhamn, 2003.

många procent är omöjligt att ge ett definitivt svar på. Forskare hävdar det ena eller det andra, men ingen vet ju med säkerhet hur det är, eftersom syftet med den svarta ekonomin är att undanhålla information. Jag har ingen indikation på att det skulle vara ett växande problem i Sverige. Men oavsett om den växer eller inte är den ett betydande problem.

En av dem som mer substantiellt kan underbygga aningen om att den svarta ekonomin ökar är Lennart Berg, direktör vid utvecklingsenheten på Ekobrottsmyndigheten. Vi vet i dag att den svarta ekonomin är stark inom vissa branscher, framför allt kontantbranscher, säger han (se även Bergström och Gidehags artikel), men det är svårt att säga om det beror på att dessa är bättre kartlagda än andra. Undersöker man dem blir det mindre kontroll av andra, eftersom myndigheternas resurser är begränsade. Det kan vara så att man har hittat stor brottslighet inom kontantbranscherna för att man historiskt sett har studerat dessa, men det behöver inte innebära att de är mindre vanliga inom andra.

Lennart Berg menar emellertid att den svarta sektorn har ökat sedan slutet av 80-talet på ett sätt som politiker inte uppmärksammat. Det finns svarta stråk på många håll i den vita ekonomin. Ett tecken på det är att branschorganisationer i allt större utsträckning vänder sig till Ekobrottsmyndigheten för att få hjälp med att skydda företag som vill verka lagligt, men som riskerar att slås ut av företag som kan sänka priserna genom att svarta. Restaurang- och frisörbranschen är välkända i sammanhanget, men de är inte unika.

Ett färskt exempel från en annan bransch är blomsterhandeln. Genom EU:s fria rörlighet förs varor helt lagligt in i Sverige, men omfattande momsusk följer. Det leder till att till exempel blomstergrossister från andra EU-länder kan konkurrera ut grossister som redovisar all försäljning. Enligt Rolf Persson på Blomstergrossisternas riksförbund står denna typ av införsel av snittblommor för en tredjedel av omsättningen, vilket skulle motsvara 300 miljoner kronor om året.

Något som också tyder på att den svarta ekonomin ökar är enligt Lennart Berg följande: Ända sedan 60-talet har användningen av kontanter minskat i samhället, men sedan mitten av 90-talet har behovet av dem ökat. Riksbanken kan inte redogöra för ungefär två tredjedelar av deras användning. Detta strider mot den moderna ekonomins tendens att genom kort och elektroniska transaktioner minska användningen av kontanter. Slutsatsen måste vara att de används i den svarta ekonomin. Gabriela Guibourg och Martin Andersson, som båda arbetar på Riksbankens avdelning för finansiell stabilitet, har uppmärksammat detta i en artikel. Men Guibourg konstaterar att reaktionen från politiskt håll helt har uteblivit, trots att deras resultat är mycket uppseendeväckande.⁴

DETTA ÖVERENSSTÄMMER väl med intrycken efter vår rundvandring. Man vet inte så mycket om den svarta ekono-

Foto: Scanpix

min och vill egentligen inte heller veta. Svårigheterna att fånga en verksamhet i vilken, i likhet med annan kriminalitet, förövarna hela tiden kan ligga steget före, skall inte underskattas, men det tycks heller inte vara en prioriterad fråga att genom djupstudier av branscher, regioner och olika grupper i samhället ta reda på hur det förhåller sig.

Vi kan också konstatera att det inte är en fråga som står högt på den politiska dagordningen. Det har inte förekommit särskilt många motioner i riksdagen. När vi påtalar den låga prioriteten för finansministern, pekar han på bristande resurser, men säger också att en proposition om byggbranschen är på gång, även om han inte kan säga när den kommer.

Ett talande exempel på oviljan att ta tag i problemet är vad som hänt efter Ulf Adelsohns massiva Branschsaneringsutredning, som kom 1997.⁵ Den gigantiska luntan innehåller ett stort antal förslag på hur man skulle kunna komma tillrätta med fusk. Det handlar bland annat om sådant som att licensavgifter skall införas i kontantbranscherna, att all försäljning skall registreras i kassaregister och att kunden alltid skall få ett kvitto. Men som Adelsohn själv konstaterar när vi talar med honom:

– Regeringen har i princip inte utträttat någonting.

DET ÄR LÄTT ATT TOLKA detta som en strategi för att sitta still i båten. En hypotes är att ett visst mått av svart ekonomi fungerar som ett smörjmedel för högskattesamhället. Människor har inte så stora disponibla inkomster och så länge deras metoder att sätta guldkant på tillvaron inte utmanar själva systemet, kan det politiska etablissemangen tolerera det till en viss gräns. Att närmare uppmärksamma företeelsen skulle kunna utmana stora väljargrupper och medföra en rad provocativa frågor om det sätt varpå vi

**Pizza och
klippning
skulle kunna
ses som en
modern
variant på
romarrikets
bröd och
skådespel.**

hittills har organiserat vårt samhälle och detta systems möjligheter att överleva inför det som väntar.

För skattemyndigheter och politiker som försvarar högskattesamhället kräver den svarta ekonomin en delikat balansgång. Å ena sidan vill man gärna komma åt de skatteintäkter som nu går förlorade, å andra sidan kan alltför mycket uppmärksamhet på fenomenet leda till en erosion av skattemoralen. Naturligtvis är skattetrycket en avgörande orsak till att man skattefuskar – 75 procent anger skatterna som det främsta skälet till att man arbetar svart, enligt RRV:s undersökning – men de normer som präglar en miljö är också av stor betydelse för hur individen agerar.⁶ Inom till exempel restaurangbranschen har det gått så långt att man riskerar att bli stigmatiserad om man gör allt vitt, eftersom det avviker från gruppnormen. Vinstmarginalen skulle dessutom i stort sett helt ätas upp om man redovisade all försäljning.

– När normerna har gått överstyr som i vissa branscher, krävs det nästan oändliga resurser för att få bukt med det igen, säger Anders Stridh, kontrollstrateg på Riksskatteverket.

Men också de lojala skattebetalarna är känsliga för förändringar i den allmänna inställningen. (Kom ihåg att 90 procent av skatterna kommer in, trots att bara en bråkdel av företagen och självdeklarationerna kontrolleras.) Om uppfattningen sprids att de flesta fuskar med skatten, påverkar det naturligtvis beteendet. Människor accepterar att betala skatt om två grundläggande villkor är uppfyllda: om de tror att andra gör det och om de tycker sig få valuta för pengarna. Om alla andra svartar så är den som lojalt fortsätter att betala skatt en *loser*.

Därför måste man gå försiktigt tillväga när man riktar ljuset mot den svarta sektorn. Som Anders Stridh påpekar, är den bästa strategin för att värna skattemoralen att lyfta fram alla dem som troget betalar sina skatter, inte att rikta fokus på fuskar. Låt oss ta följande jämförelse för att belysa dilemmat: Om polisen konstaterar att kriminaliteten ökar medför det kanske kritik, men följden torde framför allt bli att laglydiga medborgare kräver att det skall bli fler och mer effektiva poliser. Så är inte nödvändigtvis reaktionen inför skattebrott av detta slag. Om jag som laglydig medborgare tror att andra skattefuskar, så att jag kanske till sist är den ende som gör allt vitt, så är det inte självklart att jag kräver mer resurser till Riksskatteverket, utan börjar i stället själv se om mitt hus. Därför finns det en risk med uppmärksamhet kring den svarta ekonomin. Välfärdsstaten kan förvandlas till ett pyramidspel, i vilket den som sist drar sig ur blir den som förlorar. Och enligt vår tids frambrytande etos kan man vara det mesta, bara inte en *loser*.

Det finns naturligtvis andra faktorer bakom den ovilja att ta sig an problemet som vi tycker oss märka. En svårighet är att den svarta ekonomin lätt aktualiserar integritetsfrågor. Hur mycket kontroll, övervakning och samkörning av register är vi egentligen beredda att acceptera? Vi

4 "Kontantanvändningen i den svenska ekonomin" i Penning- och valutapolitik nr 4/2001.

5 SOU 1997:111. Branschsanering – och andra metoder mot ekobrott, 1997.

6 RRV, Svart arbete – arbetstagare och företagare del 3, struktur, 1998.

har redan enligt RSV ett skattesystem i världsklass, som bygger på personnummer, organisationsnummer, på att arbetsgivaren betalar in en stor andel av vår inkomst i skatt och att banker har en skyldighet att lämna kontrolluppgifter. Det finns också, som finansminister Ringholm påpekar, en målkonflikt mellan att förenkla systemen och att försöka komma åt den svarta ekonomin, vilket skulle kräva mer komplicerade rutiner.

MEN DET FINNS måhända andra typer av frågeställningar som man vill undvika att väcka till liv genom att sitta någotsånär still i båten. Man kan naturligtvis, som Annika Persson, konstatera att eftersom svartandet inom frisörbranschen sänker priserna, så leder det till att vi klipper oss "för ofta". Vi går enligt detta resonemang också för ofta på restaurang och borde kanske i stället konsumera halvfabrikat, inköpta i snabbköpet. Men vill inte många av oss egentligen ha ett samhälle, i vilket människor är välvärdade i håret och som uppvisar en livaktig urban kultur, till vilken ett mångfacetterat restaurangliv onekligen hör? Bidrar inte denna konsumtionsmöjlighet till att avleda medborgarens uppmärksamhet från att genomsnittssvenskens ekonomiska situation har försämrats relativt andra länder de senaste årtiondena? Pizza och klippning skulle kunna ses som en modern variant på romarrikets bröd och skådespel.

Att resonera kring förändringar av skattesystem och skattesatser är känsligt i sig för svenska politiker, men det är en helt annan sak att öppet gå emot sina väljare och se till att de minskar konsumtionen av tjänster som kräver en stor arbetsinsats av andra.

De undersökningar som gjorts visar att den svarta ekonomin generellt tycks vara integrerad i den formella. Det är inte de utslagna som svartar utan människor som har förfäste i den vita ekonomin, som drygar ut sina inkomster. Det framgår inte minst av RRV:s kartläggning av svart arbete. Men kanske kan man också ur ett ovanfrånperspektiv se att den svarta ekonomin är integrerad i den formella. Den mest påtagliga innebörden av det är förstås att de pengar, som man tjänar inom den svarta sektorn, omsätts i vit konsumtion och på det sättet ändå till slut kommer staten tillgodo. På ett mer övergripande plan skulle denna integration kunna handla om att man vill undvika en politisk revolt mot högskattesamhället. Att vi inte har något missnöjesparti som agiterar mot det höga skattetrycket beror kanske, som Inga-Britt Ahlenius påpekar, på att människor väljer att ge utlopp för sitt missnöje genom svartande:

– Den svenska befolkningen mäter sig ur systemet. Det är en tyst skatteprotest.

Vi menar inte att det svenska systemet skulle sakna förtjänster eller att det skulle vara lätt att ändra på, men icke desto mindre är den svenske medborgaren fången i ett slags järntriangel när det gäller tjänster. Överst i triangeln finns alternativet att köpa tjänster vitt, vilket de flesta med tanke på de disponibla inkomsterna inte ens kan överväga.⁷ De andra hörnen

"Den svenska befolkningen mäter sig ur systemet. Det är en tyst skatteprotest."

Inga-Britt Ahlenius

av triangeln utgörs av alternativen att köpa tjänsten svart respektive utföra arbetet själv.

Och svenskarna, särskilt kvinnor, jobbar verkligen vid sidan av sin arbetstid, sannolikt i en omfattning som påverkar den officiella ekonomin negativt. Kvinnor förvärvsarbetar i snitt 3 timmar per dag, män i snitt 4 timmar och 40 minuter, men det dagliga obetalda arbetet uppgår till knappt 4 timmar och en kvart för kvinnor och drygt 3 timmar för män.⁸ Mycket av det som produceras genom obetalt arbete skulle kunna göras vitt på en marknad om den inte var så hårt beskattad.

Kanske ligger det mycket i vad Krister Andersson, Svenskt Näringslivs skattesakkunnige säger, nämligen att hushållens gör-det-själv har en mycket större betydelse och omfattning när det gäller den oregistrerade ekonomin än vad det egentliga svartandet har, och att det växer så att det knakar.

Högutbildade människor väljer i allt större utsträckning att snickra, måla och städa snarare än att ägna sig åt de sysslor som de är utbildade för och förhoppningsvis är speciellt lämpade för. Detta strider naturligtvis mot den civilisatoriska uppfinning som arbetsfördelningen utgör. Det finns en lång tradition att se fysiskt arbete som speciellt dygdigt och karaktärsdanande och det är inte omöjligt att något sådant lever kvar. Ungefär som så: Det är bara bra för dessa skrivbordsmänniskor att de får göra lite hederligt arbete ibland. Men konsekvenserna av detta amatörmässiga fixande är vid närmare påseende inte så uppbyggliga. Yrkesarbete förutsätter faktiskt att vi återhämtar oss på fritiden, och om den blir alltför fullspäckad kan det förmodligen bidra till utbrändhet.

En annan konsekvens blir att den vita sektorn och därmed skattebasen inte växer. Om skatten på tjänster sänktes skulle vi kunna ha en betydligt större vit sektor, som skulle ge ökade skatteintäkter till staten, även om skattesatserna minskar. Inte minst för kvinnor skulle det ha stor betydelse om de vitt kunde köpa avlastning i form av hushållsnära tjänster till ett rimligt pris; deras möjligheter att arbeta mer avlönat, och på så sätt både få tillgång till socialförsäkringarnas trygghet och möjlighet att göra karriär inom yrkeslivet, skulle öka markant.

När vi tar upp frågan om sänkt skatt på tjänster med finansminister Bosse Ringholm, svarar han att det bara skulle gynna dem med höga inkomster, inte de vanliga arbetarna. Men säkert skulle det också gynna den svenska medelklassen och skapa en expansiv vit tjänstesektor. Inte minst demografiska fakta talar för att tjänstesektorn obevekligt kommer att öka. Vad vi emellertid kan påverka är var den skall frodas, i den svarta eller vita sektorn.

Det är svårt att bli särdeles imponerad av sådana jämlikhets- eller snarare homogeniseringssträvanden, eftersom vi i realiteten har ett skattesystem som, vilket nationalekonomen Jesper Roine visat i sin avhandling *The Political Economics of Not Paying Taxes*, gör det lätt för dem som är

mycket rika att slippa undan skatt.⁹ De som tjänar litet och de som tjänar mycket har anledning att vara nöjda med det svenska systemet. Det är medelklassens löntagare som betalar.

Motståndet mot en vit hushållsnära tjänstesektor förefaller i första hand vara dikterat av ett kvardröjande historiskt minne. Det är inte bara generaler som tenderar att vilja utkämpa det föregående kriget. Något liknande gäller också för dem som framgångsrikt deltagit i klasskampen under industrialismens era. Socialdemokratin hemsöks av vålnader från de fiender de en gång besegrat och projicerar bilden av pigor och statare på en modern tjänstesektor, som naturligtvis kommer att vara lika präglad av det moderna samhällets krav på individens värdighet – förutsatt, kan man tillägga, att denna sektor är vit och möjlig att underkasta regler. Polacken som städar svart däremot torde befinna sig i en situation som rätt mycket liknar pigans och statarens.

DET FINNS å andra sidan skäl att ha en mer nyanserad syn på den verksamhet som vi räknar till den svarta ekonomin i Sverige. En del av den vetter mot den rena kriminaliteten, men en annan vetter mot Kooperationen, som vi i de flesta andra sammanhang prisar. Centerns ekonomisk-politiska taleskvinna Lena Ek kallar denna verksamhet för "social ekonomi". Det kan handla om att grannar i ett hyreshus slår sig samman för att sköta trappstädningen i utbyte mot sänkt hyra, vilket är problematiskt ur skattemyndigheternas perspektiv. (Det fanns ett sådant fall i Malmö för några år sedan.)

Men är det inte å andra sidan ett typiskt exempel på ett slag av samhällsliv som vi gärna skulle se mer av? Samverkan mellan människor ses på goda grunder som ett socialt kitt, som kan motverka en rad negativa tendenser. Det svenska samhället har visserligen byggt på idealen att vi skall frigöra oss från sådana band och slippa vara beroende av vår omgivning, men det lär inte dröja förrän även vänner av högskattesystemet kommer att appellera till sådana verksamheter som komplement till välfärdsstaten. Samverkan av detta slag är ett av de alternativ som står till buds när de andra systemen fallerar; den är redan ett inslag i till exempel barn- och äldreomsorgen.

ATT DEN SOCIALA ekonomin har en öppen gräns mot den svarta ekonomin blir tydligt inte minst om vi beaktar invandrarnas situation i Sverige. Det finns, som Lennart Berg påpekar, ingen anledning att anta att invandrare ägnar sig mer åt svart ekonomi än etniska svenskar. Icke desto mindre ställer beteendemönster hos en del grupper saker på sin spets. Som Mauricio Rojas påpekar kan man hos framgångsrika invandrargrupper – iranier och assyrier är några exempel han ger – se hur man inom småföretagarverksamheten genom familj- och släktband skaffar sig konkurrensfördelar. Startar man en restaurang kommer kuzinen dit för att hjälpa till, hans mamma passar barnen och ersättningen för detta är inte vit lön utan

7 Läs mer om svenskens konsumtionsutrymme i SCB:s statistiska meddelande *Bostads- och hyresundersökningen 2000*.

8 SCB:s tidsanvändningsundersökning *Tid för Vardagsliv*, 2003.

9 Jesper Roine, *The Political Economics of Not Paying Taxes*, Stockholms universitet, 2002.

ges på andra sätt. En sådan sammanvävd social och ekonomisk struktur medför dels att man orkar med bördan som egen företagare, dels att man kan sänka priserna. Förutsättningen för detta är en gemenskapskultur, som kontrasterar mot vår kontraktskultur som är baserad på avtal; den förra bygger mer på kontakt än kontrakt.

Verksamhet av detta slag är kanske betänklighet ur skattesynpunkt och själva strukturen utgör utan tvekan ett hinder för individens autonomi, men samtidigt är detta en beprövad strategi för att få fotfäste i ett nytt land. Man kommer dit, söker sig till sina likar och får ett slags flygande start, och de som kommit först drar i många fall med sig hela gruppen i en välståndsutveckling. I den mån verksamheten är svart tenderar den med tiden att bli vit. Däremot är det inte självklart att personerna integreras i den dominerande kulturen; de kan mycket väl bilda en framgångsrik etnisk enklav. Man skulle kunna kalla det för den amerikanska vägen, eftersom den fått så markanta genomslag där och förknippas med Chinatown och Little Italy.

– Detta är svartarbete bara i ett system som har ogiltigförklarat alla mänskliga relationer när det gäller arbete och som menar att vi bara skall förhålla oss till varandra på vår fritid, säger Mauricio Rojas. De starka mellanmänskliga relationerna är baserade på ekonomiska band. I Sverige är staten människornas bas, vänner har man som en blomma som det är vackert att ha. Om man blir integrerad eller inte i samhället är inte så viktigt, men man lever ett gott liv och kan betala för sig. Fast man skall komma ihåg att sådana ekonomier kan ge upphov till maffialiknade strukturer, som blir dess motsvarighet till staten, och att gemenskapskulturens band är antiindividualistiska på ett sätt som är förtryckande ur många aspekter.

En hel del av detta rimmar inte särskilt väl med det svenska norm- och regelsystemet, men vem kan på allvar fördöma människor för att de tar saken i egna händer, när den svenska integrationspolitiken så påtagligt har misslyckats? Vad väntar vi oss för övrigt om vi utesluter människor från olika områden? Rojas pekar på en kanske överraskande konsekvens av att det är så svårt för invandrare med akademisk utbildning att göra sig gällande i Sverige. Människor som besitter betydande mänskligt kapital och som kanske hade tänkt sig en akademisk karriär mer eller mindre tvingas in i vad som till en början är småföretagande, men som genom deras kapacitet snart utvecklas till att bli något större.

Att detta sätt att väva samman ekonomiska och sociala band skulle kunna ha konstruktiva aspekter avvisas dock av finansminister Bosse Ringholm:

– Det är värdefullt om invandrare kan få jobb snabbare och jag kan ju se att det ofta är en bra ingång på arbetsmarknaden om de får arbete i små familjeföretag. Men

det kan ju inte rättfärdiga att nya svenskar tar med sig ett regelverk från sin gamla kultur. De måste vara beredda att arbeta på samma villkor som andra som arbetar vitt, annars får vi ju en ojuste konkurrens som kan spå på konflikter. Att USA:s ekonomiska tillväxt går så bra beror säkert på att de har låtit stora invandrargrupper leva kvar med sina gamla och dåliga villkor, men jag tycker inte att det är ett pris som vi skall betala för att få en totalt sett bättre ekonomi. För att tala i klartext: det är fler mexikaner som farit illa än judar som varit framgångsrika.

MEN ATT DESSA gemenskapskulturer är gamla behöver inte nödvändigtvis betyda att de är föråldrade. Om det som skulle ersätta dem – läs välfärdsstaten – inte fungerar i sin nuvarande tappning kan de åter bli aktuella, och i samma process kommer sannolikt den svarta ekonomin att tillta i styrka. Den är ett faktum och ett problem i dag och om det är svårt att entydigt visa att den växer just nu, finns det tecken på att den kommer att göra det i framtiden.

Den demografiska utvecklingen, som innebär att vi får en allt äldre befolkning som måste försörjas av ganska små kullar av yrkesverksamma, kommer att utsätta de lösningar som vi hittills valt för stora påfrestningar. De äldre kommer att efterfråga tjänster mer än varor, och om grundläggande behov inte uppfylls av den offentliga sektorn får de skaffa sig tjänsterna på privat väg, och få kommer att kunna betala dessa vitt. Läger man till att det bland unga finns en tämligen positiv syn på svart arbete, behöver man inte

ha särskilt stor fantasi för att frammana en allians mellan en tjänstebehövande äldre befolkning och ung arbetskraft – om den nu alls vill jobba med exempelvis vård, vilket inte är säkert.

Men redan innan vi befinner oss där kan något avgörande, som är relaterat till demografin, ha hänt med skattemoralen. Grundläggande hittills har varit att människor är beredda att betala skatt så länge de tycker att de får något för den i form av trygghet och vård. Men om man upplever att systemet inte längre levererar, kommer man då att vara lika lojal mot det? Detta perspektiv bekymrar även de grundläggande optimisterna på Riksskatteverket, som Annika Persson:

– Äldersexplosionen innebär ju ett väldigt tryck på att ta ut skatter och om man inte kan höja dem kan det innebära att vården blir dålig. Om man dessutom får betala avgifter för den, börjar folk kanske tycka att de inte har lust att betala dessa skatter. Vi har samma skattetryck, men får ändå betala för det ena och det andra. Och de som jobbar kanske också tänker att de själva inte kommer att bli omhändertagna när de blir gamla. Detta skulle kunna bli ett argument för dem som vill skattefuska. Det är ett skräckscenari, men inget säger att det blir så.

Men frågan är om detta skifte inte redan har ägt rum, fastän polletten kan-

ske inte har fallit ner i folks medvetande ännu. Om det ter sig sannolikt att trygghetsnäten kommer att få stora maskor, har man som individ anledning att försöka formulera en strategi som innebär att man maximerar sina egna fördelar i den rådande situationen. En sådan skulle kunna vara att så långt som det bara går utnyttja systemets förmåner, och samtidigt se till att man själv slipper betala för dem genom att i högre utsträckning bygga sin ekonomi på svartande. I den utsträckning upplutning bakom skattesystemet och en positiv inställning till svart ekonomi går hand i hand skulle det kunna bero på en sådan kalkyl. Man ifrågasätter inte den offentliga sektorn öppet, eftersom den innehåller förmåner som man hur som helst inte tänker betala särskilt mycket för själv.

VÄLFÄRDSSTATEN HAR GETT OSS EN betydande autonomi, och möjlighet att välja bort många traditionella sociala band. Den har gett den grundläggande tryggheten så att vi inte har behövt bli beroende av familj och vänner. Försvagas den, slungas vi ut i en osäker existens. Och då tvingas vi kanske ta upp gemenskapskulturens för- och nackdelar till ny prövning. Sådana mönster har till vissa delar levt kvar på den svenska landsbygden, men repertoaren av exempel har utvidgats genom de nya svenskarna.

Vi som är inskolade i moderniseringens tänkesätt föreställer oss att dessa hållningar egentligen bara kan påverka varandra på ett sätt: strävan efter individuell autonomi leder till att gemenskapskulturen löses upp. Men vad säger att det inte kan uppstå en tvåvägskommunikation och att gemenskapskulturen får kontraktskulturen att modifiera sig?

VAR OCH EN KAN utifrån sina erfarenheter och bedömningsgrunder placera sig i förhållande till de positioner vi inledningsvis skisserade kring hur man ser på den svarta ekonomin och tillståndet i Sverige. Både på en vardaglig nivå och i den politiska diskussionen är det trots allt *business as usual*. Det kan bero på att det inte händer så mycket eller på att vi kan hantera det. Men det beror kanske framför allt på att vi har en politisk kultur och struktur som gör det svårt att diskutera och handskas med de kriser som nu växer fram. Sannolikt krävs en större kris för att dessa lösningar skall släppa.

På mikroplanet ser medborgarna välfärdssystemets tillkortakommanden, men de har förmodligen inte en klar bild av helhetssituationen. Ansvar att ta reda på hur den ser ut vilar hos politiker som har konstruerat välfärdsbygget, men de politiska kostnaderna verkar vara så stora att de inte förmår ta reda på var hoten mot medborgarnas trygghet finns och göra något åt dem.

Det sägs om termiter att de diskret kan äta upp ett trähus inifrån utan att man märker något. Allt ser ut som vanligt. Så en dag slår man igen dörren och huset förvandlas till damm. Är det något sådant som håller på att hända med folkhemmet?

"Men det kan ju inte rättfärdiga att nya svenskar tar med sig ett regelverk från sin gamla kultur."

Bosse Ringholm

Avvikarnas apostel. Genom **Ralph Waldo Emerson** kommer man i beröring med det amerikanska. Litteraturkritikern Harold Bloom har kallat hans lära för "Amerikas religion". Självtändighet, självtillit och auktoritetsskepsis är nyckelord hos honom. I dag är 200-åringen läst som aldrig tidigare i USA, medan vi får söka oss tillbaka till Nietzsche och Vilhelm Ekelund för att hitta stora europeiska Emersonläsare.

Mannen som gav amerikanerna självtillit

ANDERS HALLENGREN

Forskarassistent i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet

Den som verkligen vill vara människa fullt ut måste vara en avvikare.

DEN 24 NOVEMBER 2003: seminarium om *self-reliance* på Open Center i New York med undertiteln "att lyssna till den inre rösten och att leva i nuet". I december fortsätter de öppna sammankomsterna då "Spiritual Laws" och "The Over-Soul" står på programmet. Jubileumsåret närmar sig sitt slut. Ralph Waldo Emerson (1803–1882), författaren till de nämnda 1840-talsessäerna med "Självtillit" i spetsen, ivrigt lästa av svenska författare alltifrån Fredrika Bremer, August Strindberg och Vilhelm Ekelund till Ragnar Jändel och Carl-Göran Ekerwald, har firats med kongresser och festivaler i USA. I bokhandeln säljs nyutgåvor, samlingsverk och inte minst raden av nya Emersonböcker av Stanley Cavell, Laura Dassow Walls och många andra. Höjdpunkten var födelsedagsfirandet i maj, då Emersons hemstad Concord i Massachusetts kläddes i festdräkt och bjöd på utställningar, det nationella amerikanska litteratursällskapets symposium, specialvisningar och uppläsningar, radio- och tv-program. Även en Emersonnättling, Richard Higgins-Emerson, framträdde och talade på Concord-Wright Tavern över ett ämne som lød: "Alltjämt vulkanisk, efter alla dessa år".

Förflyttar vi oss hundrafemtio år bakåt i tiden, hamnar vi mitt i denna flammande eruptivitet. Emerson försvarar indianernas rättigheter och stormar mot det onda öde hans landsmän bestod dem med. Han inlägger sin bestämda protest mot planerna på att annektera Hawaii-

Ralph Waldo Emerson.

öarna och därmed störta fjärran polynesiska kungadömen som lever i harmoni med naturen. Under tjugo års tid agiterar han för de svartas rätt till jämställd frihet och föreläser om naturrätt och de mänskliga rättigheternas grundvalar. Han försvarar, beskyddar och ger understöd till John Brown, den militanta kämpen för de svartas likställdhet i slaveriets Kansas. När denne åtalas för sin terrorism och fälls för mord och uppror 1859, säger Emerson på en presskonferens under rättegången att John Browns hängning skulle jämställa galgen med korset. Än i dag är sången om "John Brown's Body" på allas läppar, beviset på Emersons framsynhet.

EMERSON VAR EN fridsam och verserad man med ett mod som av stål, en dissident och *dissenter* med ordet som vapen. Auditorierna på hans långa föreläsningsturnéer runt om i landet bemötte honom oftast respektfullt och gillande, men inte alltid. Man förstod inte vad han sade men trollbands av de vackra orden, metaforernas och allusionernas

dans, och av hans lugna, hypnotiska röst. Men ibland var reaktionerna lika upproriska som hans tankar. Bland hans privata anteckningar finns en rad om att det är samma sak att ställa sig inför en publik och möta dess blickar som att stå inför en exekutionspluton och se in i gevärsmynningarna.

Att han vågade berodde på hans självtillit. Han sade och skrev bara det som han kände och tänkte. Den både uppfordrande och uppmuntrande tonen i den omstörtande essän "Self-Reliance" har sin grund i att morallagar och positiv rätt sällan riktigt sammanfaller, och att all vetenskap och skapande verksamhet måste basera sig på omprövningar av det invanda, det rådande, och vara i opposition mot konvention och dekorum:

Den som verkligen vill vara människa fullt ut måste vara en avvikare. Den som vill samla odödliga lagrar får inte hindras av vad andra tycker utan måste själv ta reda på hur det förhåller sig. Djupare sett är det enda heliga ens egen integritet ... Bra och dåligt är inget annat än benämningar som ges åt än det ena och än det andra. Det enda som är rätt är det som överensstämmer med ens natur. Det enda som är fel är sådant som strider mot den.

(*Essays: First Series*, övers. A.H.)

Skulle våldet minska och världen bli bättre om människorna litade mer till sig själva? Det finns inget så enkelt som att följa strömmen eller ge efter för omgivningens tryck – gängets, gruppens, klassens eller samhällets. Gatuvåldet upprepar sig på riksnivå, nationellt och globalt.

1900-talets bittraste erfarenhet och lärdom var vad massrörelser kan åstadkomma med individers vilja och medkänsla.

Emerson hävdade motsatsen. Lita till dig själv, följ ditt samvete, din känsla och inget annat! Varning för moden och strömningar, kyrkor och partier, traditioner och kanon, ideologier och gruppbildningar. Det onda alstras i samfundslivets aningslösa enfald, lydnad och övertygelse. Partipolitisk propaganda och imperialism är detsamma som evangelisering, religiös mission och kolonialisering. Missstro makt! Det finns ett heroiskt drag i denna lära om självtillit som Emerson lanserade. *Self-reliance* är ingen egoism, snarare en vision av det goda samhället där alla människor fyller sin speciella och unika funktion. Ytterst är det individen som är vinnaren. Förutsättningen för läran om självtillit är en tro på det godas potential hos människan.

EMERSON TROR PÅ något absolut rätt och absolut gott. Den stora insikten för skeptikern och kritikern Emerson var den tidiga upptäckten av hur skilda strukturer och mönster upprepar sig genom hela skapelsen, paralleller och analogier som genomgår allt i vår natur, från ortoceratiten och spiralmusslan till kosmos. Han fick insikten år 1833 under en resa till Europa i vandringsarna på museer, särskilt Jardin des Plantes i Paris. Det fanns en dold relation mellan det kroppsliga och det själsliga, mellan det andliga och det materiella: att formerna är uttryck och kan liknas vid känslor, tankar. Besöket på Jardin des Plantes blev närmast ockult vändpunkt för Emerson liksom för flera andra skriftställare: Honoré de Balzac, August Strindberg.

När han återvände till Amerika

inledde han en serie naturvetenskapliga och naturfilosofiska föreläsningar – men när han talade om naturen, var det först som sist själen han avsåg, sanningen om livet och världen. Särskilt måste han utreda den sanna relationen mellan orden och tingen. Vad är det egentligen vi talar om? Vad står orden för?

I sina föredrag "The Uses of Natural History", "On the Relation of Man to the Globe" och "The Naturalist" från 1833–34 och i en serie om engelsk litteratur 1835, skisserade han den uppfattning om relationen mellan språket och verkligheten som han samlade och sammanfattade i debutboken *Nature* (1836). Där ges en glimt av den språkliga insikt som hans verk skulle bygga vidare på. Han finner att ord som används för att uttrycka moraliska eller intellektuella fakta, vid närmare betraktande har sina rötter i naturföreteelser. "Rätt" betyder rak, "orätt" betyder snedvridet, "anda" betyder ursprungligen vind, "överträdelse" är korsandet av en gräns.

Ord är symboler, men det är tingen likaså. Varje naturligt faktum symboliserar ett andligt faktum. Naturföreteelserna motsvarar sinestillstånd, och dessa tillstånd kan bara beskrivas i naturföreteelsernas termer. Det konkreta och det abstrakta är paralleller i vårt sinne, vårt språk. Dessa analogier genomlöper hela vår värld, för människan är en "analogist", en som söker samband. Det finns en genomgående motsvarighet mellan det synliga och de ogripbaraste av mänskliga tankar och känslor, och språket är desto bildrikare ju längre vi följer det tillbaka i vår barndom och naturtillståndet, där det från början "är helt och hållet poesi". Själva världen är sinnebildlig till sin natur. Språket innehåller metaforer, eftersom naturen är en bild av vår egen inre natur. De naturliga morallagarna motsvarar naturlagarna som en spegelbild. Fysikens axiom översätter de etiska grundsatserna.

På samma sätt som det finns något som är rätt eller fel när det gäller att bygga en bro så att den inte rasar samman, finns det något som är rätt eller fel för kroppen och dess hälsa, liksom för vårt psyke och dess funktioner, för barnavård eller för att bruka jorden. På samma sätt finns det något rätt och fel när det gäller sättet att inrätta och styra ett samhälle, och i vårt sätt att bete oss mot varandra. Och om inte friheten (den som till exempel USA:s afrikanska befolkning hade berövats) axiomatiskt tillerkänns allmänvärde, finns ingen etik över huvud taget:

När någon av hårdnackad envishet framhårdar i att göra det ena eller det andra, något nyckfullt eller

orimligt, bara därför att han vill det, är han svag. Han blåser med sina läppar mot stormen, dämmer upp den inströmmande oceanen med sin käpp. Det är en katastrofal olycka om någon hemfaller åt villfarelsen att tro sig ha rätt att underordna andra sin privata vilja.

("Character", övers. AH.)

Förbindelsen mellan den amerikanska revolutionen och inbördeskriget i Emersons tänkande, frigörelsetraditionen, märks redan i en av Emersons allra första dikter, skriven vid elva års ålder, en hymn till frihetshjälten George Washington. Hans författarskap skulle förbli programmatiskt och uppfordrande, även predikande.

Emersons litterära inflytande kommer av hans idéer om det konstnärliga skapandets natur. Han lanserar en poetik präglad av nationell och andlig frigörelse, hans poesi är också till en del en poesi om poesi och en filosofi på vers. Samtiden upplevde honom som talare, eftervärlden har sett honom som essäist, i vår tid har han mest framstått som tänkare, själv uppfattade han sig som poet. Hans hyllning till den poetiska skaparkraften i den berömda essän "The Poet" och i många andra texter, såsom "Poetry and Imagination", var uttryck för den känsla han hade i sitt eget skrivande. Han gestaltar det han föreläser om.

Även som poet har Emerson haft ett stort inflytande. Det är inte hans tänkande som gjort att en kännare som Hyatt Waggoner upphöjt Emerson till Amerikas mest centrala poet. Han hävdar att utan Emerson skulle författare som Walt Whitman och Emily Dickinson inte ha skrivit alls eller i alla fall mycket annorlunda. Detta är sannerligen så hypotetiskt det någonsin kan bli, men Waggoner har fått medhåll av många. Den nu framlidne Irving Howe, en av USA:s ledande litteraturkritiker, skrev decennium efter decennium om att han såg Emerson

hos de flesta – från Whitman till Norman Mailer. Emerson fanns där ständigt som en dominerande faktor, med sin oförvågna självtyllit, sin instinkt, sitt privata samvete, sitt oberoende. På samma sätt har kända litteraturvetare som Alfred Kazin, Richard Poirier och Harold Bloom i Emerson urskilt den kärna från vilken modern amerikansk diktning och filosofi utgår – antingen i hans efterföljd eller i reaktion mot honom. Bloom säger faktiskt mer än så: för honom är Emersons lära "Amerikas religion".

ATT EMERSONS DIKTNING var banbrytande eller revolutionerande är ingen ny iakttagelse, det är snarare en återupptäckt av dagens litteraturforskare. När Emersons *Poems* kom ut 1847, en liten vit volym på 251 sidor, kallades den av recensenten i *Boston Courier* för "en av de egendomligaste och originellaste poesi-böcker som någonsin publicerats i Förenta

Staterna". Så reagerade alla: Longfellow, Lowell, Carlyle. Det här var något annat än vad man på den tiden just hade vant sig vid att beundra: Bryant, Whittier, Longfellow, Poe.

Reaktionerna gällde både innehållet och formen. Formen höll på att sprängas. Här fanns inte rytm och metrik av vanligt slag, utan egna påfund. Tönen utsuddade gränserna mellan profant och sakralt. Recensenten Orestes Augustus Brownson kallade i *Massachusetts Quarterly Review* det hela för "hymns to the devil". På detta sätt var Emerson verkligen nyskapande, en revoltör, en vattendelare i den amerikanska historien, även som poet.

Men för Emerson var detta inte hymner till djävulen. I sin föreläsning över poesi i New York fem år tidigare, där Walt Whitman var en av åhörarna och recensenterna, hade han förklarat poetens viktiga

mission som både uttolkare och förmedlare. Den var för honom en vetenskap. I en av dessa poesiföreläsningar, den kanske oftast hållna och mest publicerade, den om poesi och fantasi, förklarade han: "Poetry is gai science. The trait and test of the poet is that he builds, adds and affirms. The critic destroys". Det var inte bara Whitman som tog upp detta. Friedrich Nietzsche lånade själva frasen från Emerson när han skrev *Die Fröhliche Wissenschaft (la gaya scienza)*.

EMERSON KOM ATT BLI läst och diskuterad i Ryssland, Indien, Japan, Argentina, Mexiko, Kuba, Tyskland och Frankrike. Han är den mest kända representanten för den tankeströmning

De naturliga morallagarna motsvarar naturlagarna som en spegelbild. Fysikens axiom översätter de etiska grundsatserna.

som kallats transcendentalismen i New England med sitt centrum i staden Concord i Massachusetts. Till hans närmaste vänner och meningsfränder hörde Amos Bronson Alcott och

Henry David Thoreau, båda periodvis skattevägrare och uppseendeväckande trotsare.

Efter sin Europaresa hade han flyttat till Concord och gift om sig 1835. I huset The Old Manse, känt genom en roman av Nathaniel Hawthorne, och bara ett stenkast från platsen där de första skotten avlossades i revolutionen, skrev han *Nature* som kom ut 1836 och som gjort detta år till ett märkesår i den amerikanska litteraturens historia, kallat USA:s *annus mirabilis*. Året därpå höll han sin kända oration vid Harvard, ett tal som är bekant under namnet "American Scholar Address" och som uppfattats som USA:s kulturella självständighetsförklaring. Nästa år, 1838, förvisas han från Harvard efter sin föreläsning inför teologiska fakulteten, den så kallade "Divinity School Address", hans religiösa självständighetsförklaring. Hela upplagan slits i stycken och eldas upp.

Med *Nature* inleddes den rika essäproduktion som blivit grundstenen för Emersons rykte – där böcker som *Essays 1 och 2*, *Representative Men* och *The Conduct of Life* ingår. När han dör 1882 begravs han på samma kulle som Thoreau och Hawthorne i Sleepy Hollow Cemetery i Concord, ett nationalmonument redan under sin levnad, lika inflytelserik genom sina anhängare som genom de reaktioner han väckt. Vad han egentligen sade och med vilken rätt – vad han menade och vilka hans utgångspunkter var – debatterar man ännu under jubileumsåret 2003. I dagens USA är han lika mycket motvalls som någonsin.

Emersons hus. I Concord, Massachusetts, samlades de författare och filosofer som kallas transcendentalisterna. Foto: Anders Hallengren

Det spanska folket blev sin egen dödsfiende

ESSÄ/ Spanska inbördeskriget. Madrid blev mot slutet av 1936 platsen för en serie massavrättningar. Den dåvarande polischefen måste ha varit väl underrättad, men har senare tvätt sina händer. Sedermera skulle han bli de spanska kommunisternas ledare. Hans namn är Santiago Carrillo. Här följer hans historia.

Vid nyårstid 1978 reste den spanske kommunistledaren Santiago Carrillo från Barcelona till Madrid. Strax innan flygplanet skulle landa tog han kontakt med en flygvärdinna och bad om att få tillträde till planets styrhytt för att betrakta huvudstaden uppifrån. Hon lovade att framföra hans önskan till kaptenen och försvann. Några ögonblick därefter hördes en röst i högtalaren. "Det är er kapten som talar. Om en kvart landar vi på Madrids flygplats Barajas. Innan dess ber jag er betrakta den historiska platsen Paracuellos de Jarama till höger om oss. Det var här som tusentals oskyldiga människor avrättades under vårt inbördeskrig. Den ansvarige för denna exekution är en av era medpassagerare, don Santiago Carrillo Solares. Han sitter på stol nummer 27-B."

Den spanska monarki som Franco själv sanktionerat hade då detta hände tagit de första framgångsrika stegen på vägen mot en demokratisk ordning. Passageraren på stol nummer 27-B hade genast efter diktatorns död obemärkt passerat gränsen vid Pyrenéerna. Han hade då varit borta i nästan 40 år.

När republikens arméer mot slutet av mars 1939 kollapsade hade han varit en av de ivrigast efterlysta. Han hade under halvannan månad i slutet av år 1936 varit Madrids polischef. Under den tiden skedde en serie massavrättningar som saknade motstycke under detta hemska krig. När Spaniens gränser utåt stängdes efter Francos seger, uppspårades och greps en rad subalterner som varit Carrillos underlydande och som inte fått plats på de flygplan som reserverats för den kommunistiska nomenklaturen. De fick vittna utförligt om sin delaktighet i saken, varefter de dömdes till döden och sköts.

Carrillo undgick det ödet. I sitt centra-

Av
Knut
Ahn Lund
Professor
och ledamot av
Svenska Akademien

la och i Sverige så gott som allenarådande verk *The Spanish Civil War* (3 uppl. 1977) uppger Hugh Thomas att Carrillo som en av de sista motståndsmännen lämnade Madrid den 27 mars. Det är en felaktig uppgift som sannolikt härrör från de dimridåer Carrillo sin vana trogen lagt ut. Han hade långt tidigare sett om sitt hus. Redan i början av februari gick han över gränsen till Frankrike och reste vidare till Paris.

Han ställde sig under alla de följande åren solidarisk med den sovjetiska förtryckarregim som skulle prägla hela seklets europeiska historia, denna regim som alltid tog samlevnadens honnörssord på entreprenad och som duperade så många och skrämde ännu flera till medhåll eller tystnad. Han var då han återvände sedan länge det spanska kommunistpartiets (PCE) ledare.

Den omsider hemkomne upptäcktes och sattes en kort tid i milt fängsligt förvar. Men han hade tiden på sin sida: Franco hade redan 1969 preskriberat brott som begåtts under inbördeskriget och nu utvecklade sig händelserna i ett rasande tempo. Carrillo kunde surfa på eurokommunismen, som han tidigare på intet sätt främjat. Bara ett år efter hemkomsten kunde han träffa en historisk överenskommelse med regeringschefen Adolfo Suárez om legalisering av det spanska kommunistpartiet, en i det längsta omstridd åtgärd som blev en hörnsten i bygget av den nya staten.

Ändå kunde flygkaptenen sannolikt utan att riskera efterräkningar utpeka en av sina gäster som massmördare. De djupa sår efter den gamla brödrastriden var på många håll ännu vidöppna och passageraren på stol nummer 27-B har säkert avstått från att ställa kaptenen till ansvar. Han skulle inte ha haft något att vinna på att öppna locket till det förflutnas Pando-raask.

Hur många döda som detta krig krävde är än i dag en olöst fråga. Siffran en miljon som tidigare figurerat har av senare tids forskning reducerats till kanske drygt hälften. Av dessa dog en exemplariskt stor andel inte på slagfältet eller i krigssjukhusen, utan framför exekutionsplutonernas kulkärvar. Häri skiljer sig det spanska inbördeskriget från så gott som alla tidigare moderna krig. Antalet avrättade torde ha varit cirka 120 000; av dessa har den segrande Francosidan att svara för 40 000 och den förlorande Republiken för det dubbla antalet. Häri har inte inräknats de sannolikt mellan 10 000 och 20 000 som efter summariska rättsprocesser sköts av segrarna.

Men passageraren på stol nummer 27-B överlevde både kriget, nederlaget, landsflykten och Franco. Han har varit en överlevare och som sådan nästan oslagbar. Han lever ännu när detta skrivs.

Detta "världskrig i miniatyr" har genom åren befasts i det svenska medvetandet som en katastrof där ett europeiskt hopp släcktes i blod och terror. Den unga spanska republikens och folkfrontens just påbörjade arbete att resa Spanien ur dess efterblivenhet, förstörelse och feodalism för att skapa en rättvisans mönsterstat, raserades av fascisterna under Franco med massiv hjälp av moriska legoknektar, Hitlers flyg och Mussolinis trupper. Fortfarande råder missuppfattningen att det var folkets krig mot en grupp generaler med kommando över utländska legosoldater. För det första annekterar denna historiskrivning begreppet "folket" för sina ändamål och lämnar den andra hälften av landets människor utanför. För det andra bortser den från de konvulsioner som det spanska samhället genomlevde under det kvartssekel som låg närmast före 1936. För det tredje är det inte alls osannolikt att stalinkommunismen hade fått en dominerande roll i Spanien om utgången av

Regeringsstyrkor 1936.

Soldater ur bataljonen "Largo Caballero", uppkallad efter "Den spanske Lenin".

Foto: Bettmann/Corbis/Scanpix

kriget blivit den motsatta; kommunisterna var de som drev kriget och som bestämde det mesta i den republikanska delen av landet.

Kriget var inte en konfrontation mellan en armé och ett folk, utan en strid inom ett folk som blivit dödsfiende med sig självt. När tusentals plågade interner i Madrids fängelser i november 1936 fick valet mellan en säker död och att byta sida och kämpa för republiken, avvisades erbjudandet nästan hundra procentigt.

Armén i de upproriska zonerna började som en rebellarmé, men avslutade kriget som segrande och snart erkänd som legitim i England, Frankrike och flera andra stater. Vid kampens början sprack Spaniens karta sönder. Nationalisterna ryckte loss de norra och västra delarna och regeringen höll ställningarna i de södra och östra. Rena tillfälligheter spelade inte sällan in för utgången. Till ytan var områdena någorlunda jämnstora, men regeringen kom att behärska så gott som alla större städer och naturresurser, inklusive Madrid, Barcelona och Valencia. Ändå kunde nationalisterna efter bara en månad, kring mitten av augusti, disponera över 100 000 man i norra delen av landet och omkring 60 000 i den södra. Fram till oktober hade mer än femtio bataljoner frivilliga formerats, och i mars följande år var de över hundra. Politiskt och ideologiskt kom dessa stridande soldater från skilda håll, speciellt från ungdomsorganisationer med militär förutbildning och från närstående till de präster, munkar och nunnor som under de gångna åren mördats eller fördrivits. Och somliga blev helt enkelt inkallade därför att de befann sig "på fel ställe".

Man må anse vad man vill om dessa grupperingars moraliska dignitet och deras föregivna eller verkliga anknytning till fascistiska tänkesätt: de flesta av dem trodde på de ideal de gick i strid för, och

ofta var dessa ideal på intet sätt kongruenta med den repressiva stat som senare uppstod. En god del av dem hade på sin kropp och på sina familjer fått uppleva vänstersidans brutalitet.

Den ideologiska polariseringen skärptes än mer när regeringen utlämnade hela den stora spanska guldreserven till Sovjet, som betalning för ryska kanoner, stridsvagnar och flygplan. Den gjorde inte bara det, den öppnade sin del av landet för infiltration av sovjetiska kommissarier, inpinkare och krigsledare. I flera städer, framför allt i Madrid, upprättade dessa en maktapparat som påminde om förhållandena i Sovjet, med metoder som liknade dem från den samtidigt pågående Första Moskvarätttegången, en skådeprocess där Stalin förutom de "huvudskyldiga" Kamenev och Sinovjev genom bödeln Vysjinski (sedermera utrikesminister och högt betrodd av sin svenske kollega Östen Undén) lät avrätta 5 000 människor.

Men i den spanska huvudstaden var de tre stora portöppningarna på triumfbågen Puerta de Alcalá tillproppade av Vorošilovs, Stalins och Kalinins ansikten i jätteformat, och över dem texten: "Viva La U.R.S.S.!", "Leve Sovjetunionen!" På Puerta del Sol satt Stalins tio meter höga porträtt, och under honom hans budskap: "Spanska antifascister, Framåt tills vi har besegrat fascismen! På er sida står det ryska folket! J. Stalin."

EN ANNAN REALITET som också måste vägas in är den fragmentering av landet som efter republikens födelse våren 1931 gjort sig mer och mer kännbar och efter krigsutbrottet fortskred i snabb takt. De anarkistiska krafterna, som i Spanien var starkare än någon annanstans i Europa, samarbetade med de regionala självständighetsrörelserna. Spanien hade blivit ett sönderfallande land, närmast omöjligt att styra centralt. Det gällde inte bara ytter-

områdena Galicien, Baskien, Katalonien och Kanarieöarna, utan också delar av den kastilianska kärnan. Således uppträdde den gamla medeltida rikshalvan Aragonien en tid med anspråk på att vara ett så gott som självständigt land och bedrev en egen utrikeshandelspolitik. Mot denna utveckling växte det fram en stark opposition också från folk som inte kunde betecknas som reaktionära eller fasciststuckna. Det fanns på den tiden inte tillnärmelsevis de synsätt och den administration som vi nu har i Europa för att acceptera liknande separativa tendenser.

Under de första dagarna av november 1936 blev läget kritiskt för huvudstaden. Franco lät kungöra att Madrids "befrielse" var omedelbart förestående, uppmanade befolkningen att stanna inne i sina hem och utlovade att vedergällningen bara skulle träffa "de skyldiga". Delar av general Molas armé under general Varela hade nått in i universitetsområdet väster om stadskärnan. Tillfrågade av journalister vilken av de fyra kolonnerna som de tänkte använda för att erövra huvudstaden lär båda ha svarat: "Det finns redan en femte kolonn inne i staden, det är den som skall göra arbetet". Det är första gången vi hör talas om Den Femte Kolonnen. Således vann detta begrepp burskap och blev bevingat, inte minst genom Hemingways *Klockan klämtar för dig*.

Molas – eller Varelas – svar var fruktansvärt malplacerat, det kom att gå ut över de tusentals inspärrade som satt i Madrids fängelser, av den mer och mer sovjetberoende regeringen anklagade för att vara fascister.

Den regeringschef som sedan 5 september satt vid republikens styre var Francisco Largo Caballero. Han var till åren kommen och som marxistisk revolutionär hade han livligt stämplat mot lagliga regeringar. Han pyntade sig i det längsta med hedersnamnet "Den spanske Lenin", och

**"Spanska
antifascister,
Framåt tills vi
har besegrat
fascismen! På
er sida står det
ryska folket!
J. Stalin."**

redan hans tidigare ageranden ställer teorin om den genom nederlaget förlorade spanska demokratin i en tvivelaktig dager. Madrid höll stånd genom kommunistiskt överbefäl (Miaja), kommunistisk trupporganisation – Femte regementet – sovjetisk krigsmateriel och kommunistiska hjälptrupper – Internationella brigaderna. Och en månad efter sitt tillträde dekreterade Largo Caballero att den republikanska krigsmakten hade upphört att existera. I dess ställe trädde nu en "Ejército Popular" uppbyggd helt enligt sovjetiskt mönster. Målet var att skärpa den politisk-sociala kontrollen över soldaterna och stridsmoralen. Ett krigskommissariat upprättades, bestående av ett antal socialistiska, kommunistiska och syndikalistiska medlemmar, allesammans lydande under krigsministern – Largo Caballero hade tagit hand om också den portföljen. Ryska rådgivare hade tillträde till mötena och deras ord vägde tungt.

Emellertid hade Largo Caballero omsider blivit betänksam och desillusionerad på sina sovjetiska välgörare. Deras intrång i republikens angelägenheter kom honom att reagera häftigt och han undanbad sig offentligt de påtvingade omsorger som den ryska närvaron började avsätta. Men det var för sent.

DEN 6 NOVEMBER på eftermiddagen blev situationen för Madrid kritisk, och Caballero fick i hast kabinettets sanktion att flytta riksstyrelsen till Valencia vid östkusten. Barcelona hade på flera sätt varit ett naturligare alternativ, men de slitningar mellan socialister och anarkister som redan då var oroande i landets vid den tiden största stad, och som snart skulle öppna för ett inbördeskrig inom inbördeskriget, gjorde förmodligen att man föredrog Valencia.

Varken politikerna eller generalerna visste vilka utfartsvägar som ännu var tillgängliga. Skyndsamt samlade man samman nödvändiga dokument och anträdde med bilar färden mot sydost. Vid Tarancón fastnade en rad regeringsmedlemmar i vägspärrar upprättade av anarkistiska förband. Landets ledande personer fick veta att de var en samling fega stackare och kommenderades tillbaka till Madrid. Först sedan en passersedel anlant från den stora anarkistiska fackföreningen CNT i huvudstaden fick de resande fortsätta. Anarkisterna som i det längsta ställt sig utanför regeringen hade då nyligen gått med på att låta sig representeras i ministeriet.

Generalerna José Miaja och Sebastián Pozas, befälhavare för respektive Madrid och för Centralfronten, fick samma afton av den flyende regeringen två slutna kuvert. De fick inte öppnas förrän klockan 6 följande morgon. Men kommunisten Miaja insisterade på att öppna sitt kuvert omedelbart. Det visade sig då att breven kastats om, Miaja hade fått de instruktioner som avsetts för Pozas och tvärtom.

Miaja beordrades att med representanter för Folkfrontens partier sätta upp en "Junta de defensa", i realiteten en provisorisk regering för Madridområdet, och att försvara staden med alla medel. Om så

"Hjälp det lidande och heroiska Madrid". Affisch till stöd för Francos nationalister.

Affisch: Cabana y Contreras

inte var möjligt skulle han i god ordning dra tillbaka sina trupper till en front öster och norr om staden och där fortsätta kampen. En så gott som omöjlig uppgift.

Kabinettet som oskatt anlant till Valencia fick passivt avvakta utgången av den avgörande drabbningen. På alla håll var man övertygad om att huvudstadens fall bara var en fråga om några timmar eller någon dag. Huvudstriderna kom att stå inom Universitetsområdet, med handgemäng på liv och död i byggnaderna, i hissar, korridorer och lärosalar. De varade i fjorton dagar, till den 23 november. Framför institutionerna för litteratur och filosofi fördes ett skyttegravskrig, med skarpa utfall från båda sidor. Här strandade slutligen angreppet. General Mola – eller Franco – fann att det skulle kosta för mycket att bryta igenom till stadens inre.

Natten till den 7 november utdelade försvarsjuntan under Miaja de viktigaste "ministerposterna" i interimregeringen. Det som skulle kunna kallas inrikesministeriet tilldelades den knappt 21-åriga Santiago Carrillo Solares från JSU, Juven-

tudes Socialistas Unificadas. Han övergick i samband med utnämningen till kommunistpartiet. Hans titel var "Consejero de Orden Público".

Det var alltså under denna tid som de stora massakrerna skedde på dem som infångats och föts samman till Modelo-, Ventas-, San Antón- och Porlierfängelserna, folk som ryckts från sina hem och i propagandan betecknades som den femte kolonnens soldater. En provocerad brand i madrasserna i en flygel i Modelofängelset ledde till att 300 personer kallades ut och sköts. Härefter fortsatte terrorn så gott som var dag, fram till november. Cirka 7000 människor likviderades i Madridområdet av regeringens förlängda armar – de var många – under de första tre månaderna.

Eftersom så gott som alla republikens maktbärare flytt fältet kom den nybildade juntan att utgöras av unga, i några fall mycket unga politiker. En av de få äldre representanter för regeringen som vägrat lämna Madrid var socialisten Wenceslao Carrillo från inrikesministeriet, en man

av betydande integritet. I krigets slutskede (mars 39) skulle han förordas en uppgörelse med Franco för att spara liv i ett hopplöst läge. Hans son skrev då från landsflykten i Paris ett hatfyllt brev till fadern, fullt av allsköns anklagelser. Sonen försköt sin fader som förrädare och bekände i stället sin förvar dag allt större kärlek till sin egentlige fader, den store Stalin.

Santiago Carrillo hade redan som 18-åring deltagit i revolutionära stämplingar och förberedelser till statskupp. Det var vid tiden för den storstrejk i Asturiens gruvdistrikt, som i oktober 1934 förde landet till randen av ett inbördeskrig – provinshuvudstaden Oviedo och hamnstaden Gijón hade ockuperats av gruvarbetare, men upproret slogs ner av reguljära trupper, dirigerade från Madrid av Francisco Franco, som inkallats från sitt befäl över Kanarieöarna. För sin medverkan fick Carrillo sitta av femton månader i Modelofängelset. Han hade en ganska angenäm tid där, och en lika angenäm vistelse hade hans medfånge, den blivande regeringschefen Largo Caballero, som nu för första gången stiftade bekantskap med marxismens fäder och deras skrifter.

Ett år senare var situationen en helt annan i detta väldiga fängelse. Nu var det fullt av i dödsångest levande interner, överlastat av politiska fångar, officerare, borgerskap, konstnärer som haffats i sina hem eller på gatorna och införpassats här.

På eftermiddagen samma dag som Santiago Carrillo tillträtt sin post som "Consejero de Orden Público" (7 november) öppnades cellerna i Modelofängelsets fem flyglar. En högtalare befallde fångarna att lyssna. Ett antal namn ropades upp och de berörda beordrades ner till ljusgården medförande kläder och tillhörigheter. De tillsades att lägga allt de hade tagit med sig i en hög på golvet, tömma fickorna och lämna ifrån sig alla personliga tillhörigheter på en filt. Därefter bands deras händer på ryggen och de kedjades samman två och två. Åttahundra människor från alla fem gallerierna kommanderades upp i ett antal bussar som väntade. Efter en halvtimme hade karavanen nått fram till Paracuellos de Jarama. Där fick passagerarna stiga av och ställdes upp intill ett långt dike som var uppgrävt i förväg. De sköts så att de föll ner i diket. Andra bussar gick till Torrejón de Ardoz någon mil längre österut, och samma slags massaker upprepades här. Några av transporterna gick förbi dödsdikena och tog vägen till andra fängelser. Urvalet ter sig ännu i dag slumpartat och oförklarligt.

Hämtningarna fortsatte under hela november. Men den 4 december tillträdde en ny generaldirektör för Madrids fängelser. Han hette Melchor Rodríguez och tillhörde den anarkistiska falangen FAI, Federación Anarquista Ibérica. Man fruktade nu det värsta för de fångar som ännu satt kvar i fängelserna.

Men vad som hände härnäst är ett strålande bevis på det personligas roll i historien. Plötsligt upphörde dödsfärderna. Melchor Rodríguez förbjöd alla nattliga hämtningar och utfärdade påbud som gjorde det omöjligt för vänstermilisens

patruller att hemsöka fängelserna. Tidigare hade "hämtningarna" skett med största godtycke och med stöd av kravlistor som utfärdats från det ämbetsverk där Santiago Carrillo satt som chef, "La Consejería de Orden Público". Inte sällan var det grupper av "Las Milicias de Vigilancia de Retaguardia", små militära polisförband som sanktionerats av regeringen Caballero. Det fanns också "checas" (namnet var som så mycket annat hämtat från Stalinryssland), avknoppningar från skilda vänsterrörelser och fackföreningar. De hade länge myndigheternas aktiva eller stillastående välsignelse, allt under motiveringen att uppspärra och oskadliggöra femtekolonnare som kunde falla försvaret i ryggen.

Melchor Rodríguez första stordåd utfördes i Alcalá de Henares där nationalisterna den 8 december hade bombat staden med sju döda som följd. En rasande folkhop samlades kring fängelset och skulle just slå in dörrarna och hämta ut de 1 532 fångarna; en liknande vedergällning hade två dagar tidigare ägt rum i Guadalajara, då 319 av de 320 fångarna hade rivits ut ur fängelset och massakrerats till döds! Nu, i Alcalá, kunde Rodríguez under livsfara, med ett långt bevekande tal, ett av historiens oratoriska mästerstycken, lugna folkmassan och rädda de instängda.

I krigets slutskede utnämndes Rodríguez till borgmästare i Madrid och överlämnade staden till segrarna. Men den grymma och okänsliga Francoregimen dömdes honom till sex års och en dags fängelse. Av sina republikanska medfångar fick han hedersnamnet "El Angel Traidor", Förräddarängeln.

BLAND DEM SOM utrett ansvarsfrågan i denna tragedi intar Ricardo de la Cierva och Ian Gibson några av de främsta rummen. Den förre är son till en av de avrättade vid Paracuellos de Jarama, något som blev avgörande för hela hans kommande liv. Han har själv spelat en betydande roll både som politiker, statsråd under övergångstiden, historieprofessor och författare till flera grundläggande arbeten om inbördeskriget och Francotiden. Ian Gibson, irländsfödd hispanist, är en oförvägen litterär och politisk detektiv, som har fullföljt en rad djärva undersökningar, bland dem *Paracuellos como fue* ("Paracuellos, så som det var"), 1983.

De la Ciervas politiska hemhörighet är belägen ett gott stycke åt höger, Gibson har bekant sig som moderat socialist. Men båda har de kommit till liknande resultat i skuldfrågan. Krönet på Gibsons bok var den intervju som han den 13 september 1982 lyckades få med Santiago Carrillo. Gibson ställde en rad skarpa frågor och fick undanliggande svar: Carrillo hänvisade till sin ungdom, till den allmänna förvirringen, och till att han inte hade en aning om vad som försiggick. Han säger sig inte en gång ha hört ortsnamnen Paracuellos och Torrejón förrän långt senare. I sin slutsummering av ansvarsfrågan betvivlar Gibson att Carrillo talat sanning och lägger en tung skuld på honom. Den vitale exkommunistledaren har fram till i

dag hävdad en oskuld och en ignorans som han svårligen kan ha besuttit under denna novembermånad.

Bland de la Ciervas böcker är den i detta sammanhang mest aktuella *Carrillo miente* ("Carrillo ljuger"), 1994. Den var närmast föranledd av de memoarer (*Memorias*) som Carrillo 1993 utgav och som var undflyende och fulla av låtsad oskuld. De la Cierva naglar fast 103 osanningar i Carrillos minnen, och mot dessa sätter han upp 156 motdokument. Bland de punkterade lögnerna är det flera som har att göra med de här berörda massmorden.

Det är sannolikt att dessa i sista hand var Stalins verk. Han hade inte bara militärer och politruker verksamma i Spanien, han hade också honom direkt underställda emissarier. Den mäktigaste, djärvaste, mest hänsynslösa och mest begåvade av dessa var Michail Efimovitch Koltsov. Han hade varit i Spanien redan 1931 då republiken föddes, talade spanska obehindrat och utgav 1933 boken *Spansk vår*. Han återkom nu i augusti 1936, officiellt som korrespondent för *Pravda*. Innan han efter ett drygt år lämnade landet kom han att djupt ingripa i regeringssidans politik och strategi. Efter hemkomsten likviderades han och en rad andra Spanienfarare av sin uppdragsgivare Stalin, men dessförinnan hann han berätta om sina spanska erfarenheter. *Ispanskje dnevniki*, "Spansk Dagbok", kom ut i Moskva redan 1938, översattes till spanska 1963 och igen 1978. I denna för kunskapen om kriget centrala skildring uppträder han dels under eget namn, dels bakom en genomskinlig mask under namnet Miguel Martínez. Koltsov är en handlingens man, han befinner sig ömsom långt ute vid fronten på livsfarliga uppdrag, ömsom inne i huvudstaden och då inte sällan i konferenser med högt uppsatta regeringsföreträdare och militärer. Hans återkommande "praeterea censeo" är att man snarast måste göra upp med de högrelement som utgör en dödlig fara inför den annalkande fascistoffensiven mot Madrid.

Ernest Hemingway torde ha träffat Koltsov, i varje fall förekommer han i *Klockan klämtar för dig*, och där under namnet Karkov. Hemingway är helt på det klara med att det inte är någon vanlig journalist, han lägger märke till den skräckfyllda respekt som alla visar inför denne sovjetryske gäst, som betar sig som om han vore hemma överallt.

Det fanns vittnen till utrensningarna. Det fanns också de som gjorde sitt bästa för att göra dem kända för internationella humanitära organ. Röda korset hade ett tiotal utsända i båda lägren. Deras arbete hämmades i viss mån av plikten att iakttä strikt neutralitet. Men den viktigaste insatsen gjordes av Felix Schlayer Gratwohl. Schlayer var ingenjör, norsk vicekonsul i Madrid och handelsattaché vid norska legationen, tysk till börd men sedan 41 år bosatt i Spanien. Han följde utvecklingen i Madrid med öppna ögon och öron och hade många nära vänner bland de fångna.

Den 6 november hade några granater fallit ner på Modelofängelsets tak, de kom från de ställningar i Casa de Campo som

**Den vitale
exkommunist-
ledaren har
fram till i dag
hävdad en
oskuld och en
ignorans som
han svårligen
kan ha besuttit
under denna
november-
månad.**

frankisterna just lyckats etablera. Schlayer blev orolig och begav sig på morgonen dagen därpå till Modelo. Han fann ett stort antal tvåvånings "Londonbussar" stående utanför och en barrikad av gatstenar som spärrade ingången. Han forcerade barriaden, sökte upp ledningen och fick veta att de många bussarna var där för att hämta officerare både därifrån och från andra Madridfängelser. Misstrogen begav han sig till krigsministeriet och sökte upp Miaja, för vilken han yppade sina farhågor. Han fick lugnande besked, generalen lovade att ingenting skulle hända. Han återvände på nytt till fängelset, bussarna hade då lämnat platsen med ett stort antal passagerare. På nytt besökte han krigsministeriet, här hade han ett långt samtal med den purunge polischefen Santiago Carrillo – med nya garantier för fångarnas del.

Men Felix Schlayer höll inte till godo med detta, han styrde kosan till de andra fängelserna. Spåren därifrån förskräckte. Han körde då med sin bil till de två orter dit spåren ledde, Paracuellos de Jarama och Torrejón de Ardoz. Här fann han längs med diken och bevattningskanaler jordhögar uppkastade över mängder av döda människor. Lemmar stack upp ur högarna och en svår stank spred sig över nejden. Han underrättade åter Santiago Carrillo om vad som hänt. Denne ställde sig totalt oförstående. I betraktande av den väldiga logistiska apparat som satts i gång för dessa deportationer, ända fram till det enorma grävarbetet på mordplatserna och igenskottningen över hundratals meter är tanken att högste polischefen i huvudstaden skulle ha varit okunnig om allt detta absurd.

Saken började sippra ut och den diplomatiska kåren i Madrid sände en samfällad protest till Försvarsjuntan. Den hade ingen eller kanske snarare motsatt verkan. Den 14 november gjorde Madridpressen en hotfull deklaration i frågan: allt tal om att de "arresterade fascisterna" skulle ha behandlats illa var lögn och förtal. De kommer alla, sades det, att dömas enligt lagen och den som i fortsättningen spred rykten om övergrepp riskerade dödsstraff, hette det till slut.

Då dessa varningsord utsändes visste myndigheterna med fullständig klarhet vad som hänt. Massmorden fortsatte och Schlayer tvangs med dödshot att våren 1937 återvända till Tyskland. Där utgav han 1938 sin redogörelse *Diplomat im roten Madrid*. Den är en av huvudkällorna för vår kännedom om dessa händelser. Den är på alla kontrollerbara punkter vederhäftig och berättar om en gigantisk och outtröttlig humanitär insats.

Carrillo har fortsatt att spela den oskyldige. Den 20 december 1993 lät han sig intervjuas i tidskriften *EPOCA* av Pilar Urbano. Han begagnade samma vändningar som han 57 år tidigare använt då han av Schlayer underrättades om vad

som försiggick vid fängelserna: att han inte visste något som helst.

Carrillos namn förekommer aldrig på de order till fängelsepersonalen om utlämning av interner som i riklig mängd bevarats. Dessa blev ett viktigt underlag för den rättsprocess, den så kallade "Causa General" som segrarna förde mot några av de direkta verkställarna av massmorden, alltså mot dem som inte lyckats fly ur landet. Santiago Carrillo hade själv utnämnt dem. Vi möter dem i förhöringsprotokollen i november 1939, mestadels kommunister eller anarkister: Ramón Torrecilla Guijarro, Alvaro Marasa Barasa, Vicente Girauta Linares, Agapito Sáinz, Manuel Rascón Ramírez, Manuel Muñoz Martínez. Från några av dem föreligger utförliga bekännelser. Med döden för ögonen har de med skakande noggrannhet berättat vad de medverkat till.

Men den viktigaste aktören, möjligen den direkt huvudskyldige, och i varje fall den mest kallhamrade och aktivt arbetande, saknas i rättsprotokollen. Hans namn var Segundo Serrano Poncela. Vad som här meddelas om honom måste tills vidare förbli provisoriskt, i avvaktan på mera data och fakta. Jag mötte honom innan jag hade en aning om den kusliga dubbel exponering som bilden av honom företer. Av honom föreligger en mångsidig och uppslagsrik produktion som innefattar noveller, essäer och biografier. *El pensamiento de Unamuno* (1952) är ett försök att finna essensen i den paradoxala tankevärld som denne enormt inflytelserike tänkare skapade. *Antonio Machado, su mundo y su obra* (1954) är en intern själslig biografi över den store skalden som dog i ett sydfranskt fångslager kort efter krigsslutet 1939. *El Secreto de Melibea* (1959) har bland sina många essäer en nytolkning av det gamla roman-dramat om skönan La Celestina. Vidare finns tre samlingar med längre

noveller, *Seis relatos y uno más* (1954), *La Venda* (1956) och *Un olor a crisantemo* (1961). Ett par av dessa böcker kunde till och med utkomma i Spanien så tidigt som 1959. Författaren bodde då sedan ett tjugotal år i Dominikanska republiken och var en välkänd universitetsprofessor. Det är sannolikt att den spanska censuren glömt bort hans antecedentia. Han återvände aldrig till Spanien och dog i exilen.

Han var ungefär jämnårig med Santiago Carrillo. De två blev politiskt medvetna tillsammans, inom den socialistiska ungdomsrörelsen. Carrillo beundrade vännens idérikedom och tycks i det längsta ha omfattat honom med vänskap.

SERRANO PONCELA VAR redaktör för den socialistiska dagstidningen *Claridad*, som yrkat på att högerfångarna skulle utrotas. Efter sin upphöjelse till polischef i staden utnämnde Carrillo vännen till sin ställföreträdare med titeln "Delegado de Orden Público". Det framgår av alla till-

gängliga dokument och av en rad vittnesmål att denne man var den drivande kraften bakom så gott som alla de massmord som begicks under november månad. Det var han som gav order till fängelseledningen om utlämning av fångar och det var han som sände sina underlydande för att hämta dem.

Ramón Torrecilla Guijarro berättade under förhören i november 1939 hur det gick till vid en sådan hämtning: Natten till den 8 november kom han och fem andra av Serrano Poncela utsända till Modelofängelset. De begärde fram karto-teket och började arbetet med att dela upp fångarna efter kategorier. När de fram mot morgonen hunnit halvvägs, uppenbarade sig deras chef Serrano Poncela och befälde att alla inom kategorierna 1 och 2, militärer och borgare, skulle göras beredda för transport i bussar som väntade, "och han tillade i en sarkastisk ton att den som ledde den här expeditionen redan hade fått instruktioner om vad man skulle göra med fångarna, det rörde sig om en 'definitiv evakuering'". (Gibson, s. 258)

Under intervjun med Santiago Carrillo berättade denne för Gibson om sitt förhållande till Serrano Poncela: det kom gradvis att försämrats under senhösten och Carrillo avsatte sin förre vän. Man hade, berättar han, till och med diskuterat att avrätta honom, man hade upptäckt att han begått stölder och lagt sig till med guld och smycken från offren. Men man avstod från avrättningen eftersom den skulle kunna orsaka svåra konflikter mellan socialister och kommunister – Serrano Poncela hade sitt politiska ursprung hos ungsocialisterna.

I sina böcker kommer Serrano Poncela några gånger i närheten av brännbara ämnen. Novellen "El Retorno" ("Återkomsten") berättar om en professionell revolutionär som sluppit ut ur landet i krigets slutskede men som, driven av sin politiska lidelse, årtal senare vänder tillbaka för att arbeta i den underjordiska motståndsrörelsen. Han synes från början inställd på katastrofen och blir mycket riktigt snart skuggad och fasttagen. I den cell där han väntar dödsdomen och avrättningen går hans tankar tillbaka till det förflutna. Novellen "Prisioneros de guerra" skildrar krigets sista dagar och det kaos som präglar sammanbrottet. En kall och återhållen indignation mot segrarnas grymheter lyser igenom den knappa skildringen.

Hur kunde författaren mobilisera denna indignation? I essän om José Ortega y Gasset hyllar Serrano Poncela den store filosofen; mötet med honom var en av hans ungdoms stora upplevelser. Allt detta avbröts, slutar boken, "av fruktansvärda händelser av ett nästan kosmiskt slag, händelser som ännu lever kvar i allas sinnen. Ty ibland tycks historien som övervägande är ett mänskligt och socialt fenomen glida ur händerna på människan, den blir en naturkatastrof, utom-mänsklig, och människan själv förvandlas då till ett naturföremål."

Serrano Poncela, Santiago Carrillos förlängda arm, hade haft sin tid som utommänsklig. När den tiden var slut tog han igen plats bland människorna. ■

Madrid 1936.
I portöppningarna
till triumfbågen
Puerta de Alcalá
syns Vorosjilov,
Stalin och Kalinin.
Texten: "Leve
Sovjetunionen!"

Efter atombomben är ingenting heligt

REPORTAGE/ Los Alamos. I ett av USA:s skönaste landskap byggdes de laboratorier där atombomben föddes. Här står nu ett museum som berättar om en forskningsbragd i krigstid. Men omgivningen kräver att också den mänskliga katastrofens historia berättas.

ANITA GOLDMAN

Författare och kulturskribent

NÄR JAG ÅKER taxi tillbaka till Santa Fe efter besöket i Bradbury Science Museum i Los Alamos, genom New Mexicos majestätiska bergsmassiv, det ökenlandskap som vi alla bekantat oss med genom barndomens cowboyfilmer, över-sköljs jag plötsligt av en djup sorg. Kontrasten mellan det jag sett på museet och landskapets vilda skönhet blir akut. Jag har nog aldrig upplevt motsättningen mellan naturens majestät och människans obevekliga inträngande i och kontrollerande av den så in på skinnet som i detta ögonblick. När bilen tränger fram genom bergsmassivet känner jag mig fastnaglad i en orubblig modernitet, från vilken jag inte kan fly och vars ansvar och synder också jag måste bära.

I landskapet finns tecken och vittnesmål om ett annat förhållnings-sätt till naturen än det jag konfronterats med i Los Alamos. Den märkliga adobe-arkitekturen – låga jordfärgade lerhus med runda trästockar i taket – dominerar fortfarande. Den utvecklades av de ursprungliga invånarna, som levde här i några av den amerikanska kontinentens äldsta bosättningar. De vördade denna natur i stället för att penetrera den. I de indianska myterna betraktas människor som en oskiljaktig del av en naturlig ordning som omfattar hela skapelsen. Trots att det finns många myter om missgärningar och deras följder, existerar det knappast någon indiansk motsvarighet till den judisk-kristna uppfattningen om ett slags grupp-synd, en nedärvd förbannelse som isolerar oss och ställer oss mot en fientlig materiell värld. Indianernas öde är inte att förändra eller flytta bort från jorden, utan att hålla den i stånd enligt de föreskrifter de fick "för länge sedan".

I de bofasta indianernas uråldriga *pueblos* tillverkades utsökt silverhantverk och keramik. De bästa exemplaren säljs nu för hutlösa pri-

ser i de hyperestetiska, lyxigt rustika affärerna runt Santa Fes Plaza, medan upphovsmännens ättlingar sitter på trottoaren under träarkaderna som omringar detta den nordamerikanska kontinentens äldsta torg och kränger krimskrams till turisterna.

På torget är också USA:s äldsta regeringsbyggnad från år 1607 belägen. För en europé ser The Palace of Governors inte så ståtligt ut, byggt som det är i den traditionella adobe-stilen. I dag är det ett museum, där den ofattbart grymma historien om det spanska och sedan amerikanska undertryckandet av indianerna skildras. Utanför museet försöker en äldre indian sälja ett billigt halsband med fjädrar till mig. Hans tandlösa mun och hans fetma vittnar om hur den vite mannens kultur farit fram med honom och hans folk. Alkoholism och diabetes är epidemiska bland indianerna. Vid ingången till deras *pueblos* står i dag stora, anskrämliga spelkasiner. De speciella lagarna för indianreservaten tillåter just dessa att utöva det dobbleri som annars är förbjudet i delstaten New Mexico.

Allt är inte konfrontation och undertryckande. Det existerar beröringsytor där den ursprungliga indianska tron på en helig makt, föreställningen att allting i universum hängde ihop och besatt en andlig kraft och energi, möter moderniteten på ett harmoniskt och fruktbart vis. Så står Santa Fe med ett helt museum tillägnat Georgia O'Keefe, den amerikanska modernismens kanske mest lysande stjärna. Denna vita kvinna kom till New Mexico och förälskade sig i landskapet. I sin konst spann hon vidare på den grundläggande indianska synen på en besjälad natur.

Men hit kom också spanjorerna i

slutet på 1500-talet, de trängde in söderifrån, från Mexiko. Med svärdet i ena handen och korset i den andra "upplyste" de ursprungsbefolkningen om att deras vördnad inför jorden och naturen som en helig makt var "kättersk hedendom". Vid 1800-talets mitt tog amerikanerna över och fortsatte "upplysningsarbetet" med att på det mest infernalliska brutala vis "reformera" indianerna bort från deras kollektivistiska livsstil och ägandeformer. Så sent som på 1920-talet konstaterade en rapport till "Förenta Staternas Indiannämnd" att indianen "tyvärr inte är kapitalist", att det inte ligger "i hans natur" att ackumulera egendom och att han därför inte kan uppläras i den "strävsamhet" som är nödvändig för det civilisatoriska projektet. Det var en rapport över misslyckandet med den sista och mycket våldsamma kampanj, under vilken man tvingat indianerna att dela upp sitt lilla återstående jordinnehav i privata lotter. Jorden skulle ägas individuellt och utnyttjas, inte vördas.

... från och med
nu hade
människan
möjlighet att likt
Gud låta
syndafloden skölja
över jorden.

KANSKE ÄR DET INGEN tillfällighet att det var just här, i detta mytiska landskap, som den vite mannen drev sitt våldförande på naturen och människorna till dess spets. Här inleddes en ny era i mänsklighetens historia: atomåldern. Från och med nu var inget heligt, inget omöjligt, inget bortom människans nyfikna och ivriga inträngande i skapelsen. Och från och med nu hade människan möjlighet att likt Gud låta syndafloden skölja över jorden.

Bradbury Science Museum ligger på Trinity Drive. Namnet anspelar förstås på de första atomvapentesten den 16 juli 1945 i Alamogordo inte långt härifrån. Dit vallfärdar jag inte, trots att många turister åker till

den ännu djupa kratern, som är omgärdad av minnesplakat och förklaringar.

Los Alamos är med sin låga bebyggelse och räta gator förledande lik vilken amerikansk småstad som helst. Medan Santa Fe med sin adobearkitektur organiskt växt samman med det märkliga landskapet, har Los Alamos kommit till på modernitetens plötsliga, planerade och okänsliga vis. Men stadens uppkomst är av ett speciellt slag. Den kallades "The town that never was" och det är en kuslig ironi att den byggdes för att skapa vapen som skulle sätta jordens och människans existens i fråga.

"Utforska vetenskapen! Lek med laser. Se Fat man och Little Boy! Dataspel! Res genom atomåldern! Historiska filmer om Andra världskriget!" Museets informationsfolder är tilltalande. Runt en liten pojke som håller ett genomskinligt klot i händerna grupperar sig på grafiskt lockande vis museets attraktioner. Inträdet är gratis och många lockas säkert att besöka museet i det legendomspunna Los Alamos. Det är den publika fronten för Los Alamoslaboratorierna. Med sina 12 000 anställda (en tredjedel av dem vetenskapsmän) är det fortfarande ett av USA:s – och därmed världens – största kärnvapenlaboratorier.

Informationsfolderns glättiga ton borde ha förberett mig, men jag blir ändå oerhört illa berörd av hur historien framställs i museet. I en dokumentärfilm skildras hur Los Alamos år 1943 i allra största hemlighet växte upp från ingenting i ett av USA:s mest natursköna områden, det bergiga ökenlandskapet i sydvästra New Mexico. Där valde Robert Oppenheimer, vetenskaplig ledare för Manhattanprojektet, att samla tidens mest lysande fysiker och vetenskapsmän för att i ett väldigt och ytterst hemligt projekt leda mänskligheten in i en ny era.

I Bradburymuseet presenteras Trinitytesten som den lyckosamma finalen på ett heroiskt pionjärbete. Det mesta av utrymmet ägnas den stolta och nostalgiska berättelsen om 40-talets Los Alamos, "ett oförglömligt äventyr". Här skildras de primitiva villkoren för de briljanta vetenskapsmän som flockades där, den entusiastiska pionjärandan, det attraktiva och intensiva sociala livet i "en stad utan åldringar, invalider eller arbetslösa", det myckna hemlighetsmakeriet och de många

kodnamnen, idealiteten och patriotismen, spänningen och den enorma upphetsningen när *the gadget* (grejen) visade sig fungera den där juldagen 1945. "Well, now we're all sons of bitches", sade Harvardfysikern Kenneth Bainbridge när han bevitnade Trinitytesten. Oppenheimer skall ha citerat hinduiska *Bhagavad Gita*: "I am become Death, the destroyer of worlds".

DÄR TAR HISTORIEN i museets version slut på ett abrupt och underligt vis. Visserligen finns "Fat Boy" (som Nagasakibomben kallades) utställd i naturlig storlek, men bombandet av Hiroshima och Nagasaki förekommer som en fotnot. Efter en stunds letande finner jag till slut en undanskymd vägg som upplåtits åt två från museet fristående organisationer, en "för" och en "mot" kärnvapen. Endast där kan man beskåda ett tjugotal fotografier på lemlästa-de japaner.

I "Dateline Los Alamos", laboratoriets broschyr inför femtioårsjubileet 1995, nämns "grejens" fortsatta öden efter Trinitytesten i en kort "Epilog": Strax efter Trinitytesten transporterades de nukleära komponenterna för två bomber till Tinianön i Stilla havet för "combat operations". På morgonen den 6 augusti exploderade "vapengrejen", känd som *Little Boy*, drygt 500 meter över Hiroshima. Tre dagar senare, den 9 augusti, exploderade "implosionsgrejen", känd som *Fat Boy*, över Nagasaki. Japanerna inledde förhandlingar om ett upphörande av stridigheter den 10 augusti och kejsar Hirohito gav sin regering order att officiellt acceptera de allierades villkor för kapitulation den 14 augusti. Formella kapitulationseremonier ägde rum på krigsfartyget Missouri i Tokyos hamn den 2 september.

Inte ett ord om förödelsen! Inte ett ord om den etiska, moraliska och politiska debatt som satte i gång omedelbart efter bombernas brisrande över japanska städer. I stället ägnas i museet stort utrymme åt de många civila ändamål (genforskning, laserforskning etcetera) som Los Alamos-laboratoriet i dag bidrar till – trots att 80 procent av laboratoriets budget fortfarande går till vapenforskning! Dessutom presenteras en tendentiös utställning om strålningseffekterna, som relativiserar och bagatelliserar strålningsfaran. Kärnvapenstrålning jämförs där med naturlig strålning och annan i dag civil strålning. Det är enbart i den angränsande museishopen som något av obehag och tvektighet tillåts lysa igenom. Där finns muggar och klistermärken med "Back off man! I'm a Scientist" och "Caution! Mad Scientist at work".

År 1989 slutade man att tillverka kärnvapen och sedan 1992 har USA

Bomber till beskådan. "Little Boy" och "Fat Man" på Bradbury Science Museum i Los Alamos.

Foto: Wolfgang Kaehler/Corbis

inte genomfört några underjordiska provbombningar. Sedan dess har den huvudsakliga uppgiften för laboratoriet varit vad man kallar "stockpile stewardship", ungefär "förvaltande av vapenarsenalen". I Los Alamos-laboratoriet, som är ett av USA:s tre stora statliga kärnvapenlaboratorier, har man fått nöja sig med att undersöka och åtgärda effekterna av kärnvapnens åldrande och simulera tester på datorerna.

Men Bushadministrationen vill behålla upp till 2 200 utplacerade kärnmissiler till år 2012. Det totala antalet amerikanska kärnvapen är uppmot 15 000, vilket innebär explosiv kapacitet motsvarande cirka 300 000 Hiroshimabomber. I medierna cirkulerar uppgifter om att administrationen förbereder en nyaktivering av USA:s kärnvapenprogram, denna gång för att konstruera "små användbara" kärnvapen. Dessa *mini-nukes* skulle inte konstrueras främst för att fungera i avskräckande syfte – "vapen så fruktansvärda att de inte kan användas" – utan för att faktiskt avfyras, inte endast som gensvar på en kärnvapenattack, utan för att i förebyggande attacker förgöra fiendliga nationers kemiska och biologiska vapenarsenaler.

DE REAKTIONER OCH den mytbildning som legat till grund för kriget mot Irak speglas på ett intressant vis i beslutet att atombomba Japan och den mytbildning kring det som frodats sedan dess och lever än i dag. Trots att USA numera är världens enda supermakt upplever sig amerikanerna efter den 11 september som de "utsatta" och attackerna på andra folk som "försvar". Det är det egna lidandet/sårbarheten som står i centrum och som amerikanerna på ett narcissistiskt vis reagerar på. Detta följer mönstret efter atombombernas fällande.

"Fysiskt orörda av andra världskriget", skriver Paul Boyer i *By the Bomb's Early Light. American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age*, "upplevde sig amerikanerna vid det krigsslut där de stod som vinnare och vilket var inledningen till den amerikanska supermaktseran, ändå som ytterst sårbara, blottställda och hotade."

I *New York Times* skrev James Reston: "I det där fruktansvärda blixtljuset 10 000 miles bort har vi inte endast sett Japans öde, utan vi har skymtat Amerikas framtid". Redan i sitt första framträdande efter att bomben släppts tog NBC:s V. Kaltenborn upp den nya amerikanska sårbarheten: "Efter vad vi förstår, har vi skapat en Frankenstein! Vi måste utgå från att en förbättrad form av detta vapen inom kort kommer att användas mot oss själva". I Washington var depressionen så märkbar att en journalist skrev att "folk skulle ha varit lyckligare om denna tvåmiljardersdollars-hazard hade misslyckats." Och i *New Republic* medgav man att det missmod som drabbat huvudstaden inte hade sin grund i bestörtning över vad atombomben redan åsamkat, utan i "tankar på dess framtid på andra ställen och speciellt mot oss själva och våra barn".

Denna ensidiga inriktning på amerikansk sårbarhet och totala nonchalans inför de verkliga offrens lidande fick sin kulmen i en nästan lyrisk uppskattning av destruktivitetens universalism: "Aldrig i den mänskliga slaktens historia", förklarade *Reader's Digest* i november 1945, "har liv offrats för ett högre ändamål [...] Hela mänskligheten är nu förenad av band som okrossbart smält samman i den diaboliska hettan från dessa explosioner". Visst påminner detta om president Bushs tal om hur hela världen nu är förenad i kampen mot terrorismen.

Lika entydigt som kampen mot terrorismen tecknas i svart-vita färger av dagens amerikanska administration, lika tveklöst försvarade den man som i sista hand bar ansvaret för Hiroshima och Nagasaki, president Harry S. Truman, sitt beslut. Han ändrade aldrig sin ståndpunkt, vare sig offentligt eller privat, att bomben fällts för att rädda hundratusentals amerikanska liv. Från första början avvisade han alla antydningar om att beslutet hade fått tragiska eller moraliskt tvivelaktiga konsekvenser. Men det fanns många i hans omedelbara närhet som såg annorlunda på saken. Admiral William D. Leahy, presidentens stabschef och nära vän, menade att USA genom att använda atombomben "antog en etisk standard liknande barbarernas under medeltidens mörkaste århundraden". Och Eisenhower, överbefälhavare över de allierades trupper under andra världskriget och senare president, talade om de "djupa tvivel" han haft, framför allt som "Japan redan var besegrad". Mitt under kalla kriget fastslog han att "det var inte nödvändigt att attackera dem med denna fruktansvärda tingsen".

När Robert J. Oppenheimer vid ett besök i "det ovala rummet" antydde att vissa av vetenskapsmännen kände att de hade blod på händerna, räckte Truman hånfullt fram sin näsduk och sade: "Nå, se här, önskar ni torka av er om händerna?" När Oppenheimer gått, vände sig Truman till de medarbetare som varit närvarande, och sade: "I don't want to see that son of a bitch in this office ever again".

Men Oppenheimer fortsatte i många offentliga framträdanden att uttrycka sin djupa vanda "över det faktum att ingen etisk diskussion av vikt och dignitet har förts om det problematiska med atomvapnen".

och "över en civilisation som inte förmått att tala om sin förmåga att döda så gott som alla, i annat än försiktiga och spelteoretiska termer".

DEN DISKUSSION SOM Oppenheimer efterfrågar lyser fortfarande med sin frånvaro, trots att massförstörelsevapnen ännu existerar, utvecklas och finns i allt fler och alltmer oansvariga regimers händer, och trots att både den ekologiska krisen och vetenskapens utveckling på områden som biotekniken borde ha ställt etiska frågor i fokus. I S.S. Schwebers *In the Shadow of the Bomb: Bethe, Oppenheimer, and the Moral Responsibility of the Scientist* analyseras hur sprängningen av atombomben förändrade både den allmänna synen på vetenskap och vetenskapsmäns egen självsyn. Schweber, professor i såväl fysik som idéhistoria, skildrar den kris som amerikanska fysiker hamnade i efter andra världskriget, när även ryssarna utvecklade kärnvapen, vilket blev begynnelsen till MADness-epoken (MAD står här för Mutual Assured Destruction). Det kanske "hade blivit för farligt att tala om de insikter, den kunskap och den makt som fysikkunskaper ger, en kunskap fysikerna hängivet odlat, studerat och lärt ut". Vad innebar det för vetenskapsmännen att plötsligt vara tvungna att förhålla sig till problem som påverkade hela mänskligheten? Hur förändrades deras syn på arvet från upplysningen och tilltron till kunskapens objektivitet? Hur kan en vetenskap som blir alltmer specialiserad ändå finna ett gemensamt språk med andra discipliner inom akademien, för att inte tala om möjligheten att samtala med dem som befinner sig utanför den vetenskapliga världen? Kan en vetenskap som för alltid förlorat sin oskuld fortfarande vara "ren" eller ens värdeneutral? Är inte tron på en värdeneutral vetenskap bara ännu en myt?

Det var i början på 1900-talet som fysiken erövrade en hedersplats bland de vetenskapliga disciplinerna. Dess många praktiska tillämpningar upptäcktes, Nobelpriset i fysik instiftades, viktiga institutioner som Kaiser Wilhelm-institutet i Tyskland och Solvay-kongresserna tillkom och fysiker som Max Planck och Niels Bohr, men framför allt megastjärnan Albert Einstein, blev berömda långt utanför de vetenskapliga kretsarna. Fysiken kom att ses som mer fundamental än de andra vetenskaperna. Parallellt med fysikens svindlande landvinningar och dess snabba tekniska och framför allt militära tillämpningar rasade två världskrig. Kombinationen av världskrig och exempellösa landvinningar inom fysiken ställde vetenskapsmännen inför helt nya situationer och frågeställningar.

Robert J. Oppenheimer och Hans

Bethe var inte endast briljanta fysiker utan även män med en mycket stark etisk hållning. De kom båda från kulturellt liberala, judiska hem. Oppenheimer var under 1930-talet engagerad i sin tids radikala frågor, bland annat det spanska folkets kamp för demokrati. Under en tid gav han en tiondel av sin lön till den spanska antifascistiska rörelsen. Bethe blev en passionerad motståndare till utvecklandet av vätebomben. Trots detta var båda männen ledande i utvecklandet av atombomben, Oppenheimer som entusiastisk och karismatisk chef för atombombsprojektet i Los Alamos, Bethe för dess teoretiska avdelning.

De delade en gemensam grundsyn: arvet från upplysningen. Båda menade att det gick att förstå vårt fysiska universum. Båda trodde på förnuftet, på att kunskap i sig är av godo och på att den skulle redovisas öppet och leda till framåtskridande. För dem var vetenskapen en troslära som praktiserades av ett internationellt brödraskap, en tro baserad på förståndets makt att göra världen förståelig och forma den för människovänliga ändamål.

DE MÅNGA FÖRSTKLASSIGA vetenskapsmän som samlades i Los Alamos var övertygade om att det var nödvändigt att bygga atombomben för att rädda den västerländska civilisationen, eftersom även tyskarna arbetade på att utveckla bomben. Det ansågs självklart att nazisterna inte skulle tveka att använda sin bomb om de hann före. Forskarna visste att atombomben skulle innebära ett historiskt vägsval för mänskligheten och många av dem hoppades att den skulle bli en vändpunkt: första steget mot en fredlig värld.

Den upplevelse av fantastisk utopisk kollektivitet som Schweber redogör för både fascinerar och förvirrar. Oppenheimer beskrev sina medarbetare i Los Alamos som en remarkabel grupp människor, besjälade av en stark känsla av mission, av plikt-känsla och bestämmelse, sammanhållning, engagemang och påfallande osjälviskhet. "Jag har aldrig känt en så insiktsfull grupp, så hängiven ett gemensamt syfte, så beredd att bortse från personlig bekvämlighet och prestige, med så stor insikt i den roll de spelade i sitt lands historia."

Men kanske var det just denna upplevelse av meningsfullt sammanhang och intellektuell utvaldhet som blev förförisk och ledde även de mest humana bland fysikerna – likt Oppenheimer själv – till att förvräda verkligheten. Den brittiska under-

tyskarna upphört att arbeta med bomben, men detta fick inte vetenskapsmännen i Los Alamos reda på. Men när det i början av 1945 stod klart att Tyskland redan i praktiken var besegrat, höll de ledande fysikerna ett möte i Los Alamos där man diskuterade vad man nu skulle göra av "grejen". Oppenheimer, som hade utvecklat nära förbindelser med de militära och politiska beslutsfattarna i Washington, övertygade sina kolleger om att bomben var nödvändig av strategiska skäl. Han såg också till att fysikern Leo Szilards upprop, i vilket fysikerna krävde att USA inte skulle använda bomben utan att först varna fienden, inte spreds i Los Alamos.

Det starka bandet till den politiska och militära makteliten blev ännu intensivare under efterkrigs-eran, när fysikernas mest uppmärksammade innovationer – transistor och lasern – nästan omedelbart införlivades med den militära teknologin. "Från och med nu", skriver Schweber, "kunde vetenskapsmännen aldrig göra anspråk på att vara befriad från ansvar för samhällets öde."

FRÅGAN OM HURUVIDA vetenskapsmän bär ansvar för den kunskap de är med om att skapa blev än mer brännande i debatten om vätebombens utveckling. Kanske var det på grund av samvetesqual över Hiroshima och Nagasaki som Bethe blev en passionerad motståndare till vätebomben. I ett upprop under-

tecknat av elva framstående fysiker skrev Bethe 1950 att "vi anser att ingen nation har rätt att använda en sådan bomb, hur rättfärdig dess sak än är. Bomben är inte längre ett vapen i krig utan ett medel för utplåning av hela befolkningar. Dess användning skulle vara ett svek mot alla mora-

liska normer och själva den kristna civilisationen."

Oppenheimer kom att i många framträdanden diskutera på vilket sätt vi skall rekonstruera våra liv, sedan vår tro på rationalitet och framsteg underminerats. I ett föredrag på 40-talet för American Philosophical Society sade han: "Vi har tillverkat en sak, ett fruktansvärt vapen, som plötsligt och i grunden har förändrat världens natur. En sak som enligt alla normer i den värld vi växte upp i är en ond sak. Och genom att göra detta, har vi väckt frågan om vetenskapen är bra för människan eller om det är av godo att studera världen och försöka förstå den och kontrollera den."

Men Oppenheimers och hans kollegers röster nådde aldrig ut till de många. I stället förblev politiker-

nas mytbild den förhärskande och kan alltså, mer än ett halvt århundrade efteråt, presenteras så skamlöst och oemotsagt i ett statligt finansierat museum i den nation vilken säger sig leda den Demokratiska Civilisationen. Där visar man upp sitt förflutna så partiskt att det inte står långt efter det slags propaganda, som är utmärkande för de diktaturer man nu med alla medel bekämpar. Samtidigt som vi inte ens, som Gar Alperovitz skriver i sin väldiga *The Decision to Use the Atomic Bomb and the Architecture of an American Myth*, börjat "konfrontera den djupa utmaning som dessa vapen utgör för vår grundläggande idé om regerande. För vad innebär det egentligen – för demokratin – att en person bokstavligen talat har makten att förgöra hela vår planet".

"Hur skapar vi", frågar sig Alperovitz mot slutet av sin 800-sidiga partsinlaga, "egentligen en kultur? Var börjar vi? Jag tror vi gör det, först och främst, genom det vi godtar utan invändning – och framför allt genom våra språkliga handlingar. Vi spelar en roll i producerandet av det som ligger bortom anständighetens gränser, det otänkbara – kulturellt, moraliskt."

Hiroshimabomben har numera föga att göra med det förflutna, menar Alperovitz, utan i stället har det sätt vi väljer att se på dessa handlingar allt att göra med framtiden.

TAXIN SÄTTER AV mig vid Santa Fes Plaza och jag beslutar att avsluta dagen med ett besök på Museum of Indian Art. Huset bredvid har ett anslag som tillkännager att detta var det legendariska kontaktkontoret för Los Alamos-projektet. Detta var första anhalten för de tillresande vetenskapsmännen när de anlände till Santa Fe. Här blev de tilldelade nummer i stället för sina egennamn. Genom detta kontor sköttes kontakten mellan det superhemliga projektet och den ovetande omvärlden.

Även den inskription som möter mig i Indianmuseets entré är namnlös. Där står: "I am here. I am here now. I have always been here." ■

Litteratur:

Alperovitz, Gar, *The Decision to use the Atomic Bomb and the Architecture of an American Myth*, London: HarperCollins, 1995.

Boyer, Paul, *By the Bombs Early Light. American Thought and Culture at the Dawn of the Atomic Age*, New York: Pantheon Books, 1985.

Schweber, S.S., *In the Shadow of the Bomb. Oppenheimer, Bethe and the Moral Responsibility of the Scientist*, Princeton: Princeton University Press, 2000.

Wilson, James, *Jorden skall gråta. Historien om Nordamerikas indianer*, Stockholm: Ordfront, 2001.

Kan en
vetenskap som
för alltid förlorat
sin oskuld
fortfarande vara
"ren" eller ens
värdeneutral?

Konsten att förbli vid liv efter döden

I höst skulle Theodor W. Adorno ha fyllt 100 år, och ett monument är rest i Tyskland i form av bastanta böcker. Mångsidigheten gör honom svårfångad, men det faktum att han aldrig tänkte färdigt gör honom märkvärdigt levande.

ATT ADORNO ÄR DÖD vet vi. Frågan är om han också, som ofta hävdas, är stendöd.

I Tyskland finns det en stark drift att med jämna mellanrum väcka liv i de döda. Visst kan också andra länder excellera i dödsdagar, födelsedagar och allt som har med jämna tal att göra, men tyskarna står i särklass. Det skulle kunna tolkas som en besatthet eller monumentalisering av det förflutna, men kanske är det helt enkelt så att tyskarna behärskar den svåra konsten att minnas.

Filosofen, sociologen och musikteoretikern Theodor Wiesengrund Adorno skulle ha fyllt 100 år den 11 september, ett datum som vi numera minns av andra anledningar. I svensk press tyckte i stort sett bara *Göteborgs-Posten* att bemärkelsedagen var värd att fira. Tyskarna har förstås sett annorlunda på saken: varje anständig tysk tidning har uppmärksammat jubileet. Kanske har då Adorno ändå blivit en tysk angelägenhet, vilket kan tyckas följdriktigt med tanke på att han ansåg tyskan ha stora fördelar framför andra språk inom filosofin, och att han aldrig på allvar lämnade den stora österrikisk-tyska traditionen i sin musikaliska analys. Numera läser man franska filosofer på engelska i stället. Beethoven har blivit sönderspelad, Schönberg inte alls.

Kanske har glömskan sina politiska anledningar. Inte så att liberalismens seger skulle ha varit så total att Adornos vänsterperspektiv har trängts bort. Nej, men kanske hade det sett annorlunda ut om Adorno i likhet med den äldre vännen Walter Benjamin haft större förståelse för populärkulturens "subversiva" sidor. Kanske hade hans böcker fått ett längre liv om han under studentrevoltens hetaste dagar klivit ner från sin universitetspulpit och satt sig bland åhörarna, för att reda ut hur man snabbt kunde störta all form av auktoritet, kapa banden till USA och göra revolution. Men Adorno stod kvar så länge han orkade, han visste att ett auktoritativt tänkande inte kunde ersättas av revolutionära dåd. När ett par

Av

ERIK WALLRUP

ADORNO

Eine Biographie

Stefan Müller-Doohm

Suhrkamp, 2003 (1 032 s.)

THEODOR W. ADORNO

Ein letztes Genie

Detlev Claussen

Fischer, 2003 (479 s.)

ADORNO

Eine politische Biographie

Lorenz Jäger

DVA, 2003 (320 s.)

barbröstade hippietjejer år 1969, mitt under en föreläsning, spelade upp en erotisk scen framför hans näsa, blev det för mycket också för denne sexuellt högst emanciperade professor. Han tog en välförtjänt semester, överansträngde sig i de branta Alperna och dog i hjärtinfarkt.

NU HAR MONUMENTET rests i Tyskland. Tre biografiska verk, två fotoböcker och ett par volymer ur Adornos rika brevväxling har kommit i anslutning till jubileumsdagen. Och Adorno som föraktade biografien, i synnerhet den hagiografiska! Ändå ska inte några förhastade slutsatser dras: må vara att mycket läggs till rätta i berättelserna om Adornos liv, må vara att barndomsminnena har en idyllisk karaktär och bildmaterialet visar

en välmående professor, men också i idyllen kan det gömma sig dynamit.

Den som gått grundligast fram i sitt arbete är Stefan Müller-Doohm som i *Adorno. Eine Biographie* skrivit det som för mycket lång tid framöver kommer att gälla som det biografiska standardverket. Han har haft god tillgång till materialet i Frankfurts Adornoarkiv, vilket alls inte är en självklarhet: arkivet har ryktet om sig att mota bort kritiska intellekt. Det handlar inte bara om tillgång till ännu outgiven brevväxling, utan även samtalsprotokoll förda under den tid då den ideologikritiska Frankfurtskolans bas bildades under mellankrigstiden och stabiliserades under efterkrigstiden, samt sådant som den närmast mytomspunna svarta boken ("Schwarzes Buch"), där Adorno förde anteckningar. Denna mäktiga biografi kan ställas mot den mer spirituella utläggningen av Detlev Claussen i *Theodor W. Adorno. Ein letztes Genie*, som för att fånga detta "sista geni", framställer Adorno som en mångkonstnär verksam på filosofins, sociologins och musikens fält. Problemet är bara att det inte räcker med spiritualitet för att komma Adornos tanke in på livet.

NOG ÄR ADORNO svårfångad. Men det är inte genom att gå direkt till hans livsöde som hans gärning kan vägas, utan utgångspunkten måste vara att placera in honom i den omgivning som kom att präglade honom. Född 1903 upplevde han sin tidiga ungdom mot en fond av första världskriget, och när Tyskland efter kriget hamnade i revolutionstillstånd sympatiserade gymnasisten med förändringens krafter. Han tog del av Ernst Blochs messianska marxism. Med andra ord hade han snabbt valt flank när det gällde att som ung gå emot det bestående. Den 14 år äldre Martin Heidegger hade valt motsatt sida, den konservativa revolutionen, och därmed hade den polaritet bildats som skulle bestämma svängrummet för den tyska idéstriden för årtionden framöver.

Theodor Wiesengrund Adorno. Skilda stadier på väg mot tystnaden.

Foton hämtade ur Adorno. Eine Bildmonographie.

Valet av sida var inte bara politiskt. De första akademiska verk Adorno författade ägnades en kritik av den fenomenologiska föreställningen om tillgången till det direkt givna objektet, något som han kunskapssteoretiskt inte kunde acceptera eftersom han såg varje relation som förmedlad. Ingenting är direkt givet, allting som förstås uppstår i en förmedling genom språk och samhälle. När han år 1931 habillerade sig på ett arbete om Kierkegaard var en av huvudpoängerna en kritik av "ontologiseringen av den subjektiva verkligheten" (medvetandet som sanningens grund), med udden riktad mot Heidegger och Edmund Husserl. Under de första åren av exiltiden återupptog han sin Husserlkritik genom att i Oxford påbörja en skrift om fenomenologin. Senare kom det sarkastiska fyrverket i *Egentlighetsjargongen* (1964) med vilket Adorno lät upplysa existentiellfilosofins företrädare i Efterkrigstyskland om att deras verk var snömos. Den stora filosofiska uppgörelsen blev dock *Negative Dialektik* (1966), vars två första delar strävar efter att spjälka upp Heidegger inifrån. Det råder ingen tvekan om att Adorno var ute efter att störta filosofins "hemliga konung" (Hannah Arendts beskrivning av Heidegger).

Samtidigt som politikens vänster- och högerflyglar bemötte modernitetens problem, hade den musikaliska modernismen etablerat sig i Wien. 1924 hörde Adorno uruppförandet av delar ur Alban Bergs opera *Wozzeck*, och det fick honom att ta kontakt med tonsättaren. Följande år bar det av till Wien, där Adorno tänkte sig kombinera kompositionslektioner, eget tonsättande och musikkritisk verksamhet. Claussen påstår och Müller-Dooch antyder att Adorno kom alldeles för sent för att vara med om den musikaliska revolutionen – nyckelverk av Arnold Schönberg hade retat den wienska publiken till ursinne redan 1907 – men tolvtonsteknikens regler hade inte formulerats förrän 1923. Riktigt är däremot att Adorno

ansåg den fria atonaliteten under brytnings-skedet mellan senromantik och modernism som det mest radikala ögonblicket. Det seriella komponerandet, en total rationalisering av det musikaliska materialet, var för Adorno visserligen en konsekvent fortsättning, men icke desto mindre ett frihetsberövande.

Till Adornos stora besvikelse förhöll sig Schönberg avvisande till honom. Förutom att komponisten ansåg Adornos musikfilosofierande vara direkt skadligt för den nya musiken, var hans omdömen om den unge tonsättarens stycken negativa. Motsatt bedömning gjorde läraren Alban Berg, som betraktade det som en självklarhet att ett verk för stråkkvartett skulle tryckas. Visserligen komponerade Adorno aldrig musik som låg på samma radikala nivå som hans estetiska tänkande, men det som dåtidens gehör uppfattade som ett tillbakablickande drag, ger i dag intryck av en spänning där det nostalgiska utgör en kvalitet, inte en brist.

I den triangel som bildades av Adornos uppehållsorter under 20-talet – Frankfurt, Berlin, Wien – mötte han några av dem som i likhet med honom själv skulle forma 1900-talet inom sociologin, filosofin och musiken. Max Horkheimer utmanades av den något yngre kollegan på Institut für Sozialforschung i Frankfurt; med Walter Benjamin inleddes en brevväxling som skulle innebära en ömsesidig påverkan med djupa spår i bägge författarskapen; Berg och Schönberg har mycket att tacka Adorno för i dennes egenskap av vildsint teoretiserande språkrör.

I JANUARI 1933 TOG nazisterna över makten. Åtta månader senare fick Adorno undervisningsförbud. Ändå dröjde han ett par månader med att försöka lämna Tyskland, vilket skedde i april följande år med Oxford som mål. Sedan var det bara en tidsfråga innan Max Horkheimer och vänner från Institut für Sozialforschung skulle ordna

AXESS RECENSERAR

Emotional Intelligence
Gerald Matthews,
Moshe Zeidner
& Richard Roberts
s. 41

Begreppet emotionell intelligens har dykt upp i alla möjliga sammanhang under senare år. EI sägs ofta vara kopplad till lycka och framgång. Lars-Gunnar Lundh läser en kritisk granskning, som pekar på de osäkra metoderna och hävdar att en speciell form av emotionell intelligens inte går att urskilja.

What is World
Literature?
David Damrosch
s. 42

Många talar i dag om en världslitteratur, men av allt att döma menar de olika saker. Enligt en polemiskt vässad analys, läst av Carl Rudbeck, är det inte en fråga om värde utan om distribution. Världslitteraturen är gränsöverskridande och läses på andra språk och i andra sammanhang än det ursprungliga.

Multiculturalism
Reconsidered
Paul Kelly (red.)
s. 43

Statsvetaren Brian Barry gav häromåret ut en kontroversiell bok om hur samhället kan och bör förhålla sig till kulturella minoriteter. I denna antologi blir hans idéer ifrågasatta, och han själv får tillfälle att kommentera alla kommentarer. Mats Lundström guidar genom debatten.

Reefer Madness
Eric Schlosser
s. 44

Hederliga amerikaner fördömer offentligt såväl marijuana som illegala invandrare. Privat röker de gärna det förra och konsumerar det som de senare plockar på Kaliforniens fält. Isabel Hadley-Kamptz omfamnar en studie i dubbelmoral.

Una Costituzione
per l'Europa
Franco Bassanini &
Giulia Tiberi (red.)
s. 45

Europadebatten i Italien håller högsta klass. Lisa Irenius välkomnar en ny, europeisk offentlighet och ett öppet samtal om framtidsfrågorna.

Enough?
Bill McKibben
s. 46

Räcker det verkligen med utveckling nu? Jan Söderqvist blir förbryllad av grön teknikfientlighet och blandade fruktsorter.

möjligheter för honom i USA, där namnet nu blivit Institute of Social Research.

För Adorno var USA inte bara ett hjälpanne exilland, heller inte bara kapitalismens centrum. Förenta staterna var modernitetens hemvist och därför bästa möjliga plats att vistas på för en historiefilosofisk blodhund. Vistelsen gick i konfrontationens tecken: det första forskningsarbetet kring radio sprack beroende på konflikten mellan amerikansk empirism och tysk samhällsanalys. Genast började Adorno samla på material som skulle bevisa att USA var impregnerat av kulturindustrin, och hur det än var med nyfikenheten på det nya fanns en molande längtan till det gamla. Två centrala böcker skulle skrivas på historiens samhälleliga spjutspets:

Upplysningens dialektik (tillsammans med Horkheimer) och *Minima moralia. Reflektioner ur det stympade livet*.

Tankarnas scen är där nattsvart. Människan har lyckats lösgöra sig ur naturens grepp, men det har samtidigt inneburit att hon tagit makten över sin egen natur. Det har förvandlat henne till material för ett förnuft som löper amok. En upplösning av denna enmansbrottnings kan endast följa av att förnuftet, som trädde ut ur naturen, erkänner sig själv som natur och därmed upphäver sitt herravälde, varigenom detta förnuft åter kan bli en frigörande kraft som nu riktas mot alla former av herravälde över naturen. Kritiken gäller inte endast det nazistiska samhällets groteska maktpolitik, utan även den betydligt mer smygande maktutövning som råder i det nya hemlandet. Herraväldet har stympat människan, som bara kan känna fantomsmärtor, om ens det.

Men Adorno hade det inte helt illa ställt. Efter det misslyckade radioprojektet blev han upptagen som fullvärdig medlem av exiltyskarnas sociologiska institut, och han kunde tillsammans med sin hustru Gretel bosätta sig i Kalifornien med närhet inte bara till Horkheimer utan hela den tysk-koloni som bildats där: Thomas Mann, Arnold Schönberg, Bertolt Brecht och Fritz Lang, för att bara nämna några namn. Thomas Manns konsulterande av Adorno för de musikaliska passagera i *Doktor Faustus* skulle bli en vändpunkt. Visserligen var det med många om och men som hans medverkan offentliggjordes, visserligen kom han att möta en än starkare fiendskap från Schönbergs sida, men han hade tagit plats i de stora namnens magiska cirkel. Och kriget hade nått sitt slut.

SOM EN AV DE CENTRALA företrädarna för Frankfurtskolan kom Adorno att präglade Väst-tyskland. Müller-Doohm tvekar inte att fälla ett sådant omdöme, och det är inga överord om man ser till hur dominerande det kritiska tänkandet var i bearbetningen av det horribla förflutna och i reflektionen över förbundsstatens nya ordning. Allting skulle vara "kritisch". Likaså poängteras att Adorno var delaktig i landets sammansmältning med Västeuropa. Stark kritik riktades mot Sovjet, och föreställningen att en revolution borde genomföras tillhörde ungdomsfantasierna.

Under 1960-talet skördade Adorno frukterna av sitt intellektuella arbete. Under denna tid tillkom *Negative Dialektik* och fram till sin död skrev han på *Ästhetische Theorie*. Lösenordet var enkelt, negativitet, men texterna desto svårare. I sin negativa dialektik vill Adorno upphäva den från Platon till Hegel gällande dialektiken som säger att negationens negation är positiv. Det är idealismen som ska punkteras i ett angrepp mot identitetstänkandet. Idealismens sanningsbegrepp

bygger på en identitet mellan begrepp och objekt, vilket gör att allt partikulärt blir bortskuret. Därmed uppstår ett överväld i relationen till objektet, vilket är att betrakta som ytterligare en version av herraväldet över naturen. Vad en negativ dialektik ska utföra är att rikta uppmärksamheten mot det bortträngda, men utan att utöva något herravälde. Det goda konstverket är ett exempel på ett högradigt partikulärt fenomen, och det uppstår i ett negativt förhållande till det omgivande samhället samtidigt som det är en del av det. I sin negativitet ställer sig konsten vid sidan av samhället och innehåller därför ett utopiskt moment, men detta utopiska drag får aldrig vara klart utsagt för att inte förlora sin verkan.

Så uppstår ingen revolution. 1968 sysselsatte sig studenterna med att realisera en utopi, som av Adorno var belagd med bildförbud, och ett sådant affirmativt agerande kunde bara sluta i en förstärkning av det bestående.

ETT VÄNSTERLIBERALT MONUMENT tornar upp sig när Stefan Müller-Doohm och Detlev Claussen har ordet. Men det finns andra färger att lägga till, supplementfärger. Det finns anledning att följa Adornos princip att helheten ljuger. Det gäller att söka efter motsägelserna.

En bild från 1918 berättar en annan historia. Teddie står tillsammans med sin mor och moster i en hotellträdgård belägen i det idylliska Amorbach. Endast 15 år gammal har han redan mustasch. Knäbyxorna säger att det är på landet han befinner sig. Det är inte den urbane och mondäne Adorno, utan en person i bymiljö. Det är den Adorno som sedermera skulle skriva prosatexterna till "Amorbach", som hyllade barndomen i bayerska Odenwald på samma vis som Heidegger i "Der Feldweg" ("Åkervägen") berättade om uppväxtens Meßkirch i Schwaben. Bilden och texten återfinns i den lilla volymen *Kindheit in Amorbach* (Insel Verlag), som givits ut av Reinhard Pabst till jubileet. Den likaledes nyutkomna *Adorno. Eine Bildmonographie* (Suhrkamp) med Adornoarkivet som utgivare tar ett bredare grepp om Adornos person, och det på ett vis som inte alltid går i samma riktning som de övriga böckerna.

Adorno åkallade ofta barndomen, precis som den romantiska poesin och prosan. Modern Maria var sångerska, mostern lärde Teddie spela piano och fadern Oscar bedrev vinhandel. Det innebar en borgerligt-kulturell uppväxt i ett hem där musiken var en livsform. Med fyrhändigt piano erövrade han tillsammans med en lämplig partner Beethovens symfonier. Goethe lästes flitigt och vandrarpoesins Eichendorff var en favorit. Här grundlades med andra ord den djupa förtrogenhet med 1800-talets tyska kultur som blev bestämmande för Adorno, så till den grad att den styrde hans förståelse av modernismen.

Valet under Weimartiden för en opponerande människa stod alltså mellan den revolutionära vänstern och den likaledes revolutionära högern. Med en far som var jude och ett antal upplevelser av antisemitismen som barn var valet redan avgjort för Teddies del. Han följde aldrig mittens väg, avvisade den renodlade liberala kapitalismen. Trots avogheten mot Heidegger fanns ett otal gemensamma intresseområden: kritiken av masssamhället, invändningarna mot vetenskapens

naturbehärskning, för att inte tala om alla de poeter de båda utgick från i sina filosofiska utläggningar (Hölderlin, Stefan George, Georg Trakl).

Lorenz Jäger är den av de tre biografierna som vänder ut och in på begreppen (knappast en överraskning eftersom han är redaktör på konservativa *Frankfurter Allgemeine Zeitung*). I *Adorno. Eine politische Biographie* kommer han med invändningar, finner inkonsekvenser och påpekar brister. Det kan gälla vetenskaplig ohederlighet i undersökningen av den auktoritära personligheten, utförd i USA under kriget: i en blandning av empirism och freudiansk teori tolkades intervjuvar på ett synnerligen tendentiöst vis för att sedan presenteras som vetenskapliga fakta. Men intressantare är Jägers alla exempel på hur nära Adorno låg sitt fiendeläger.

Ett centralt exempel på detta är att Adorno 1933 läste Ludwig Klages skrift om anden som själens vedersakare (*Der Geist als Widersacher der Seele*), en bok som borde ha sorterats bort som irrationalism, men som han använde för att utveckla sin kritik av naturbehärskningen. Samma år skrev Adorno om Hans Pfitzners opera *Palestrina*, en gång föremål för den opolitiska betraktaren Thomas Manns entusiastiska hyllningar, och lyckades då finna tidigare hörda kvaliteter i detta ärkekonserverativa verk. I ett stycke jazzkritik talade han om "storstadens urartning" och "rotlös exotism". Detta var strax efter att han fått undervisningsförbud på universitetet och då polisen dessutom sökt igenom hans lägenhet. Han försökte framhärda i ett land som han trodde bara tillfälligtvis hade råkat i händerna på politiska galningar och som det skulle gå att inte bara övervintra utan även arbeta i.

SKEVHETEN VISAR ATT DET fortfarande är liv i Adorno. Inte så att det hör till de intellektuella dygderna att vara inkonsekvent och motsägelsefull, men han har lämnat i arv ett arbete som är

**Inte så att det
tillhör de
intellektuella
dygderna att vara
inkonsekvent och
motsägelsefull,
men han har
lämnat i arv ett
arbete som är
oavslutat.**

oavslutat. I ett brev till Horkheimer från 1936 (deras brevväxling under åren 1927-1937 finns nu utgiven av Suhrkamp i *Briefwechsel* 1) lägger Adorno upp planerna för ett studium av den skenbart "harmlösa" reklamen, som tänks kunna ge inblickar i fascismens struktur. Det är antingen en överdrift eller en urvattning av begreppet fascism, men likafullt finns det en ansats till ett mer ingående studium av reklamens följder. Tillsammans med Horkheimer undersökte han den "förvaltade världen" (*die verwaltete Welt*) där metoderna för kontroll

över människan är mer subtila än inom de totalitära systemen men med samma allomfattning. Allt detta tillhör arvet, men går inte att bruka som det står.

Men vad bör göras i en medievärld där dagstidningar och tv-kanaler styrs av de för reklamen relevanta ålderskategorierna och intresseområdena? Hur går det att resonera om en politik där en terminator bara behöver muttra något för att vinna ett val och där man misslyckas med att sälja in ett valutaprojekt eftersom budskapet inte går att formulera i slogans? Vilken kritik går att formulera av det herravälde över naturen som inte längre har någon metaforisk karaktär, utan som är bokstavligt?

Svaren finns inte hos Adorno, däremot impulserna. Tiden har gått förbi honom, men han var medveten om att han skrev i tiden. Han är inte död, eftersom han aldrig satte punkt. ■

Känslans väg till framgång

EMOTIONAL INTELLIGENCE
Science & Myth

Gerald Matthews, Moshe Zeidner
& Richard Roberts

MIT Press, 2003 (736 s.)

DÅ OCH DÅ HÄNDER DET att nya begrepp introduceras i ett vetenskapligt sammanhang och får ett snabbt genomslag i en bredare kultur- och samhällsdebatt. Ett sådant begrepp är "emotionell intelligens", som blev populärt inom många läger och dök upp i diskussioner kring arbetsliv, hälsa, skola etcetera, efter att Daniel Goleman 1995 hade publicerat sin bestseller *Emotional Intelligence*. Bland det som många fann tilltalande med begreppet var att det utmanade det traditionella intelligensbegreppet med dess fokusering på verbalt, logiskt, matematiskt och spatialt tänkande.

Emotionell intelligens (EI) är, som termen används i dag, en samlingsbeteckning för ett antal olika förmågor som (1) att kunna identifiera och sätta ord på känslor, (2) att kunna förstå och resonera kring känslor (till exempel att ilska ofta uppstår i vissa typer av situationer, som när en orättvisa har begåtts) och (3) att kunna hantera och reglera känslor hos sig själv och andra (till exempel att kunna lugna sig själv efter att ha varit ordentligt arg, eller att kunna lindra en annan persons ångest).

Goleman förde fram uppfattningen att den emotionella intelligensen är viktigare än den "traditionella" formen av intelligens för att uppnå god hälsa, framgång i arbetslivet och goda mellanmänskliga relationer. Att begreppet fick ett så välvilligt mottagande hade förmodligen också att göra med att det stämde så väl med tankegångar som redan vuxit sig starka i den populärpsykologiska självhjälpskulturen.

Men hur väl stämmer egentligen de påståenden som Goleman och andra framfört? Och hur fruktbart är egentligen begreppet emotionell intelligens? Dessa frågor ställs i *Emotional Intelligence. Science & Myth*, skriven av tre framstående forskare med bakgrund i både emotions- och intelligensforskning: Gerald Matthews, Moshe Zeidner och Richard Roberts. Golemans påstående att människors emotionella intelligens skulle vara viktigare än traditionell IQ för framgång i arbetslivet ger de inte mycket för; det finns, skriver de, inte en enda vetenskaplig studie som visar att människors EI förutsäger framgång i arbetslivet på ett sätt som går utöver vad deras IQ gör.

ÄVEN ROBERT STERNBERG, professor i psykologi vid Yale, som skrivit ett särskilt förord till boken, är mycket kritisk mot hur EI-begreppet kommit att användas. Som Sternberg påpekar skulle vi aldrig acceptera läkemedel på marknaden som var otestade och vilkas värde enbart grundades på subjektiva påståenden från deras förespråkare, men när det gäller pedagogiska eller organisatoriska produkter och tjänster nöjer vi oss rutinmässigt med detta.

Författarna är dock inte enbart kritiska. Som de påpekar pågår det också, bortom mediernas strålkastare, faktiskt en noggrann och systematisk forskning i ämnet. Följaktligen beslöt de sig för att göra en kritisk granskning av påståendena

Gissa rätt känsla. Vänner av begreppet emotionell intelligens menar att förmågan att identifiera känslor i ansiktsuttryck är kopplad till framgång i arbetslivet.

Foto: Steve Prezant/Corbis

och forskningen kring EI, vilket mynnade ut i denna bok, som trots sina drygt 700 sidor är förvånansvärt lättläst.

Ambitionen hos författarna är, som framgår av boken, att skilja ut vad som är myt och vetenskap i det som sägs och skrivs om EI. Och samtidigt som de förblir kritiska mot EI-begreppet, framhåller de att det finns intressanta och lovande inslag i forskningen på området och ger förslag på hur man bör gå vidare i ämnet. Den forskningsansats som de framför allt lovordar är den som utvecklats av de amerikanska forskarna Peter Salovey och John D. Mayer. Det var dessa två som ursprungligen introducerade begreppet "emotionell intelligens", i en relativt obemärkt vetenskaplig artikel i en psykologisk tidskrift 1990. Daniel Goleman, som populariserade begreppet i sin bestseller från 1995, har inte så mycket egen forskning att komma med, även om författarna medger att han är en "källa till idéer" och att han spelat en viktig roll för att fästa den allmänna uppmärksamheten på denna typ av frågor.

Matthews och hans medförfattare säger sig inte ha något emot att använda termen "emotionell intelligens" som beteckning på ett forsknings- eller kunskapsområde. Problemen uppstår, menar de, när man hävdar att EI är en specifik form av intelligens som är förknippad med framgång och lycka på alla tänkbara områden. De ifrågasätter om EI kan ses som en specifik form av intelligens, eftersom människors förmåga att identifiera känslor och att handskas med känslor beror på kontexten, situationen. En person kan mycket väl handla mycket "emotionellt intelligent" i ett sammanhang och totalt "emotionellt ointelligent" i ett annat.

DE FORMER AV FRAMGÅNGSRIK behandling av emotionella problem som finns i dag bygger inte heller på att öva upp ett slags allmän "emotionell intelligens", utan på att arbeta med personens sätt att tänka, känna och reagera i konkreta problem-situationer. Visst handlar detta till stor del om att arbeta med känslor, men med konkreta känslor i

konkreta situationer, och frågan är om begreppet "emotionell intelligens" har så mycket att bidra med.

Författarna utesluter inte möjligheten att den framtida forskningen trots allt kan komma att visa att det finns en speciell form av emotionell intelligens, som skiljer sig från andra typer av intelligens och som är relativt oberoende av specifika situationer. Ett formidabelt problem är dock hur man ska mäta graden av emotionell intelligens. I forskningen kring EI finns det i dag två olika "skolor". Den ena använder sig av frågeformulär, medan den andra använder sig av färdighetstest som syftar till att direkt mäta individens förmåga. Båda metoderna är behäftade med stora problem och de ger – inte minst viktigt – helt olika resultat!

Frågeformulärsmetoden innebär att deltagarna konfronteras med ett antal påståenden av typen "jag har lätt för att sätta ord på mina känslor", varefter de får skatta hur väl dessa stämmer. Frågeformulär är lätta att använda, och denna metod dominerar i dag i både forsknings- och kommersiella sammanhang. Men det går knappast att komma ifrån att denna metod i bästa fall mäter aspekter av den medvetna självbilden snarare än personens verkliga förmågor. Inom traditionell intelligensmätning är det ingen som förespråkar användningen av självskattningsformulär för att mäta verbal eller matematisk intelligens, men ifråga om EI har de flesta av de hittills utvecklade testen varit av detta slag.

Den andra skolan, med John D. Mayer och Peter Salovey som främsta representanter, har utvecklat färdighetstest som syftar till att direkt mäta de förmågor som ingår i EI, till exempel förmågan att identifiera känslor (i ansiktsuttryck, musikstycken, berättelser med mera), att förstå och resonera kring emotioner och att kunna hantera känslor hos sig själv och andra. Men ett stort problem här är hur man ska avgöra vad som är rätt svar. Exakt vilka känslor är det till exempel som uttrycks i ett musikstycke eller i ett visst ansiktsuttryck? Finns det något entydigt och kor-

rekt svar här och hur bestämmer man i så fall det? Och ännu svårare blir det att bedöma vad som är det "intelligentaste" sättet att hantera olika slags emotionellt laddade situationer.

MAYER OCH SALOVEY LABORERAR bland annat med en konsensusprincip. Principen innebär, enkelt uttryckt, att om de flesta människor till exempel uppfattar att ett visst ansikte uttrycker ilska, så antas det att ansiktet verkligen uttrycker just ilska. Individer som inte uppfattar någon ilska i detta ansikte anses alltså svara "inkorrekt". Samtidigt innebär det att denna typ av test inte får innehålla alltför svåra uppgifter, det vill säga: uppgifter som enbart ett fåtal personer klarar av att lösa. Om man använder konsensusmetoden här, kommer ju det rätta svaret inte att vara vanligast förekommande, och konsensusmetoden kommer alltså att slå fel. Kanske är det så, som Matthews och de andra skriver, att denna metod snarast mäter hur väl socialiserad individen är, hur väl förtrogen han är med de vanligast förekommande sätten att uppfatta och hantera känslor i en viss kultur.

Även om förmågan att identifiera känslor tycks vara den enklaste formen av emotionell intelligens, så finns här många komplikationer. Förmågan att bedöma en arbetskollegas emotionella tillstånd är till exempel, menar författarna, något betydligt mer komplicerat än att identifiera ett känslouttryck på ett foto. Kan man få en rättvisande bild av människors förmåga att identifiera känslor med hjälp av den typ av test som bygger på att avläsa känslouttryck i ansiktsbilder?

Och är det verkligen självklart att förmågan att sätta ord på känslor är förknippad med exempelvis hälsa och framgång? Visst finns det forskning som visar att barns förmåga att sätta ord på sina känslor förutsäger deras kamratstatus och skolprestation åtskilliga år senare. Och poängen på EI-testen även hos vuxna uppvisar i de flesta fall åtminstone svaga positiva samband med hälsa och livskvalitet. Men det finns också undersökningar som tvärtom funnit att de personer som hade lättast att identifiera känslouttryck uppvisade en högre grad av depressivitet! En möjlig förklaring som har framkastats av forskarna bakom den senare studien är att människor med extra god förmåga att uppfatta känslouttryck kanske också har svårare att bortse från negativa, emotionella reaktioner från omgivningen. Det som skulle vara ett uttryck för emotionell intelligens antar här alltså karaktären av en hypersensitivitet som inte enbart är av godo.

Att benägenheten att resonera i termer av emotionella orsaker inte självklart är något positivt, är något som illustreras även av forskning som jag själv har varit involverad i. I linje med ett flertal andra undersökningar runt om i världen har vi funnit att psykologisering (i betydelsen att tänka i termer av att somatiska symptom har emotionella orsaker) är mer förknippat med ohälsa än somatisering (i betydelsen att tänka i termer av att somatiska symptom är orsakade av fysiska sjukdomar). Detta var precis tvärtemot vad vi hade väntat oss.

EMOTIONELL MEDVETENHET och emotionell intelligens är viktiga och högst intressanta forskningsområden. Men det finns fortfarande alltför mycket av mytbildning som skymmer sikten. Förhoppningsvis kommer myternas dimmor att skingras i takt med att forskningen rullar vidare på området. Boken av Matthews, Zeidner och Roberts har utan tvekan ett viktigt bidrag att ge.

LARS-GUNNAR LUNDH

Boken som väg ut i världen. Skolflickor läser inför examen i indiska Hyderabad.

Foto: IBL

En bok för alla

WHAT IS WORLD LITERATURE?

David Damrosch

Princeton University Press, 2003 (324 s.)

DET VAR I ECKERMANNNS SAMTAL med Goethe som begreppet världslitteratur först kom på tal. Goethes litterära geni och aptit var för stora för att rymmas inom en snäv nationallitteraturs gränser. Han prisade persiska diktare och kinesiska romanförfattare; han läste hellre sin egen *Faust* i en fransk översättning än på sitt modersmål. Också Marx och Engels drömde om en världslitteratur: "Nationell ensidighet och trångsynthet blir mer och mer omöjliga och ur de nationella och lokala litteraturerna uppstår en världslitteratur."

Sedan dess har världslitteraturen ofta diskuterats, men få har egentligen vetat vad som menas med detta vackra begrepp. Vanligen har det varit den gamla traditionella, europeiska litteraturen (dit man också i detta fall räknar Nord- och Sydamerika, Australien och Sydafrika), alltså den litteratur som skrivits huvudsakligen av vita män och kvinnor. Man har nu förstått att detta är ett alltför begränsat urval, som baseras antingen på fördomsfullhet eller på bristande kunskaper i språk. För att något lite råda bot på detta har man i litteraturhistoriska handböcker, i antologier och på universitetens kursplaner rafsat ihop några sidor litteratur från Asien och Afrika. Murasakis *Berättelsen om Genji* är populär då den – bortsett från att vara en av världens bästa romaner – fyller två minoritetskvoter: den är skriven av en asiat och av en kvinna, en japansk hovdam som levde för två tusen år sedan. Om man därefter tar med en berättelse ur *Tusen och en natt* är kvoten full, och man inbillar sig ha täckt in världslitteraturen. Mot denna syn på vad världslitteratur är vänder sig David Damrosch, litteraturprofessor vid Columbia University i New York, i sin både analytiska och polemiska traktat *What is World Literature?*

Världslitteratur är inte, menar Damrosch, en samling mästerverk som historien har givit kanonisk status inom olika språkområden, utan något

mera komplicerat. Det handlar mer om distribution och kommunikation än om rent estetiska kvaliteter. Termen är inte en värdering, utan en beskrivning av hur vissa böcker cirkulerar på de olika litterära marknadsplatserna. Världslitteraturen innefattar, skriver Damrosch, "all den litteratur som cirkulerar bortom sin ursprungskultur, antingen i översättning eller på originalspråket".

Denna vittomfattande definition inkluderar väldigt mycket, alltifrån alla dessa romaner som säljs på flygplatser världen runt till *Gilgamesheposet*. Det senare blir föremål för en lång analys, där Damrosch inte bara beskriver hur det upptäcktes av arkeologer under 1800-talet, utan också hur det har kommit att bli en del av vår litteratur. Först som ett sätt att bekräfta sanninghalten i berättelser från Gamla testamentet, därefter som ett diktverk på egen hand som ständigt kommer ut i nya översättningar. Somliga är tillrättalagda, andra filologiskt korrekta. Somliga vill göra Gilgamesheposet till något allmängiltigt, till ett fortfarande värtaligt sumeriskt exempel på ett slags humanism *avant la lettre*, medan andra understryker det främmande, det i tiden och rummet avlägsna i denna mångtusenåriga text. Detta är ett drag, menar Damrosch, som utmärker världslitteraturen – möjligheten till olika läsningar allteftersom tidens behov skiftar och vi söker nya svar på gamla frågor.

NÅGOT AV SAMMA MÅNGTYDIGHET hittar han hos Franz Kafka, som vid första anblicken inte har mycket gemensamt med *Gilgamesh*. Men Kafka-receptionen är värd ett eget kapitel. Kafkas postuma romaner lästes som ett universellt giltigt uttryck för den moderna människans existentiella *Angst*, Kafka talade så att säga på mänsklighetens vägnar, Joseph K. blev Everyman. Hans utgivare försökte att normalisera hans pragtyska och hans första översättare följde snällt efter genom att normalisera hans texter på sina respektive språk. Men sedan dess har mycket hänt. Nyare utgåvor har i högre grad respekterat manuskriftens egenheter. Viktiga i detta sammanhang är Gilles Deleuze och Félix Guattari, som 1975 kom ut med sin inflytelserika bok *Kafka: Pour une littérature mineure*, där Kafka inte längre var en litterär världsmedborgare utan en representant för en minoritetslitteratur och -kultur, en representant för den tyskspråkiga judiska minoriteten i Tjeckoslovakien.

På så sätt hade hans böcker, eller i alla fall hans

ställning, mera gemensamt med afro-amerikansk litteratur i USA än med storslagna tänkare med djupsinniga filosofiska program. "Om vi nu", frågar Damrosch, "ser en jude från Prag där en tidigare generation såg en internationell modernist, kommer vi då närmare kärnan hos författaren och hans verk eller är det bara ett sätt att projicera våra nuvarande intressen?" Inte heller här finns det något skäl att låta dessa alternativ utesluta varandra – båda sätten att läsa Kafka är legitima. Att båda läsmöjligheterna finns och ger upphov till nya tolkningar visar på rikedom hos författarskapet.

I SIN OFTA UNDERHÅLLANDE BOK gör Damrosch längre uppehåll vid en kort dikt från faraoernas Egypten och visar hur den är obestämd. Olika översättningar kompletterar varandra och någon slutgiltig och korrekt sådan kommer vi aldrig fram till. Och väl är det; det obestämda draget utgör i dag inte en brist utan snarare en lockelse. Han beskriver aztekernas litteratur, som de spanska erövrarna betraktade som en hednisk irlära och gjorde sitt bästa för att utrota när de en gång erövrat Mexiko. Men denna litteratur finns kvar, ofta upptecknad av spanska missionärer. I sina senare former visar den en påverkan av spansk litteratur och är ett tidigt exempel på en kulturblandning, som de historiskt okunniga inbillar sig är en sen uppfinning.

Damrosch fortsätter med analyser av medeltida tysk mystik. Han skärskådar Rigoberta Menchús självbiografiska bok från krigets Guatemala. Menchú, som fick Nobels fredspris, utgav sig först för att tillsammans med den franska antropologen Elisabeth Burgos-Debray ha skrivit en sann skildring om sitt liv. Sedan visade det sig att en hel del var påhittat och Menchú hamnade i vanrykte. Damrosch spelar här varken rollen som åklagare eller försvarare, utan läser i stället denna bok (som åtminstone till någon del kan ha bidragit till att få slut på det blodiga inbördeskriget) som en dokumentärroman. Ett överraskande val av ämne i detta sammanhang är P. G. Wodehouse som liksom Kafka "kan läsas utifrån två register, det etnografiska och det universella". Det var han som skapade bilden av det brittiska som senare författare har använt. Wodehouses komiska värld kom tillbaka, men nu som tragedi, i Kazuo Ishiguros *Aterstoden av dagen*.

Som framgått består inte världslitteraturen av ett begränsat antal mästerverk, som några få kritiker har beslutat skall få tillträde till ett slags litteraturens Pantheon. Den utmärks i stället av sitt sätt att fungera i åtminstone två sammanhang: sitt eget och läsarens. Till slut blir det kanske svårt att definitivt utesluta något ur den; där den tidigare kanonformationen tenderade att bli alltför exklusiv, löper Damrosch den motsatta risken. Vad är det till slut som inte är världslitteratur? Eller är det så att i den globala eran är nästan all litteratur som fortfarande läses sådan, från *Gilgamesh* till Grisham? Kanske har vi nått den tidpunkt när nationallitteraturen är det aparta och konstiga och världslitteraturen har blivit det naturliga.

Världslitteraturen, menar Damrosch, blir till genom vårt sätt att läsa utifrån olika måttstockar och register; dess bästa företrädare passar in i flera sammanhang. Han använder *Berättelsen om Genji* som exempel. Denna höviska kärleksroman kan läsas som en tidig föregångare till Proust: kärlek och intriger bland en liten grupp privilegierade individer i en sluten värld där vardagsbestyr sällan eller aldrig gör sig påminda. Eller så läser man den som berättelsen om en uppslukande passion och lägger den då sida vid sida med europeisk,

medeltida litteratur som *Tristan och Isolde*. Eller så föreslår han att man läser den som en hel serie av berättelser, och då hamnar den jämsides med *Tusen och en natt* och Boccaccios *Decamerone*. Här rör det sig alltså inte endast eller ens i första hand om egenskaper hos texten, utan hos läsare som har ett världslitterärt perspektiv och en internationell referensram.

DAMROSCH HAR INGA AMBITIONER att upprätta en ny kanonisk förteckning över världslitteraturen; han visar att varje sådant försök inte kan bli något annat än en subjektiv lek som i bästa fall är underhållande. I stället förespråkar han nya och öppnare sätt att läsa litteratur och en lyhördhet där nytt och gammalt hela tiden får tillfälle att berika varandra.

CARL RUDBECK

Vantrivsel i mångkulturen

MULTICULTURALISM RECONSIDERED

Paul Kelly (red.)

Polity Press, 2002 (238 s.)

FÖR TRE ÅR SEDAN GAV den brittiske statsvetaren Brian Barry ut boken *Culture and Equality*, en svidande uppgörelse med olika försök att politisera gruppidentiteter i namn av "politics of difference", "politics of recognition" eller – vilket är vanligast – "multiculturalism".

Barry utsätter sina motståndare för en analytiskt driven och inte sällan sarkastisk polemik. Hans skrivsätt kan påminna om Friedrich Hayek och Karl Popper, som också drevs av ett starkt liberalt patos. Men till skillnad från Hayek och Popper är Barry en egalitär liberal. Han tillhör den breda strömning inom modern politisk filosofi som kallas "politisk liberalism", en riktning som ser jämlikhet i betydelsen möjligheten att realisera sina livsideal, inte negativ frihet, som

liberalismens grundläggande idé. Hans viktigaste inspirationskällor är John Stuart Mill och John Rawls.

När Barry diskuterar det mångkulturella samhällets problem utgår han från två grundidéer. Den första är att alla samhällen och kulturer kan bedömas utifrån universella moraliska principer. Dessa moraliska principer är objektiva i en diskursiv mening, vilket innebär att de kan resoneras fram i en moralisk argumentation som alla, oberoende av kulturell tillhörighet, kan delta i. Som exempel nämner Barry FN:s deklaration om mänskliga rättigheter och Europakonventionen om mänskliga rättigheter.

Den andra grundidén är att statens uppdrag är att tillvarata individers – inte grupper – intressen i lika mån. Alla medborgare bör stå i en identisk relation till statsmakten i fråga om status, rättigheter och skyldigheter. Om statsmakten vidtar olika former av särbehandling av medborgare, vilket Barry inte är principiellt motståndare till, måste åtgärden motiveras av en princip som behandlar alla jämlikt.

Enligt Brian Barry motsätter sig företrädare för så kallad mångkulturalism bägge dessa principer. De försvarar dels en kulturell relativism som begränsar giltigheten av moraliska principer till den kultur där de accepteras, dels olika former av kollektiv rättvisa mellan kulturella gemenskaper, och detta utan att bekymra sig om att dessa båda hållningar är oförenliga.

I *Multiculturalism Reconsidered* återfinns elva kommentarer till Barrys resonemang tillsammans med en slutreplik av Barry själv. Vissa kommentatorer står ganska nära Brian Barrys liberalism, andra är mer kritiska. Bland de mer namnkunniga märks Susan Mendus, David Miller, James Tully, Bhikhu Parekh och Ian Shapiro.

Tyvärr saknas kommentarer från Will Kymlicka, Charles Taylor och Iris Marion Young, vilket är beklagligt med tanke på att de kritiserats hårt av Barry. Å andra sidan företräds deras ståndpunkter av flera av de medverkande.

MAN KAN URSKILJA TVÅ huvudkonflikter i diskussionen mellan Barry och hans kritiker. Den första handlar om det rimliga i att påtvinga kulturella minoriteter, till exempel urbefolkningar, liberala principer som strider mot deras "kulturella identitet".

James Tully anklagar Barry för att vara en "illiberal liberal", eftersom han motsätter sig "deep diversity", det vill säga djupgående kulturell mångfald. I likhet med Charles Taylor utgår Tully från en kommittär idé om alla kulturers lika värde, ur vilken de härleder en princip om kulturella minoriteters självstyre i enlighet med dess egna normer.

Diskussionen mellan Barry och Tully förs delvis med utgångspunkt i ett kanadensiskt domstolsfall (Thomas vs. Norris), där en indian (Thomas) krävde skadestånd av sin stam (The Salish) för att han hade blivit kidnappad och tvingad att

Moraliskt orimlig turban.

I varje fall vid motorcykel-åkning. Staten kan inte i alla lägen ta hänsyn till religiösa påbud, åtminstone inte enligt vissa debattörer.

Foto: Macduff Everton/Corbis

delta i en initiationsrit. Thomas tillerkändes rätt till skadestånd, vilket Tully finner riktigt. Men hans argument är att riten i fråga inte var "a central feature of the Salish way of life". Mot detta invänder Barry att frågan om ritens centrala roll för stammens kultur är irrelevant. Avgörande är att den kränker Thomas moraliska och konstitutionella rättigheter.

ETT HELT ANNAT FÖRSVAR för kulturell autonomi formuleras av australiensaren Chandran Kukathas, som står för en blandning av Robert Nozicks nyliberalism och Hayeks evolutionära liberalism. Han hävdar att illiberala normer inom kulturella minoriteter bör tolereras, eftersom de utövas i ett slags "privatsfär" som staten inte bör lägga sig i. Barry finner resonemanget cyniskt. Kvinnlig omskärelse, liksom en vägran att ge sina barn adekvat medicinsk vård (Jehovas vittnen), kan inte betraktas som en privatsak. Mot Tully och Kukathas hävdar Barry att "deep diversity" bör undertryckas av en liberal stat när den innebär att människors legitima intressen kränks. I den meningen accepterar han beteckningen "illiberal liberal" (som Tully kallar Barry).

Men Barry är inte helt främmande för att en liberal stat bör tolerera illiberala normer inom olika gemenskaper, till exempel könsdiskriminering inom religiösa samfund. Vissa feministiska kritiker hävdar att Barry går för långt när han accepterar könsdiskriminerande normer bland katoliker eller ortodoxa judar. Den generella principen, enligt Barry, är att medborgare bör ha rätt att ingå i sammanslutningar som internt tillämpar illiberala normer, förutsatt att medlemskapet är frivilligt och att utträdet inte är alltför kostsamt. Tanken är att medborgare alltid kan återopa en liberal rättsordning som står över illiberala gruppnormer. Här för Barry ett resonemang som inte är helt glasklart. Hur skall man avgöra om ett medlemskap i ett religiöst samfund är frivilligt, och hur skall man mäta de sociala kostnaderna för ett utträde? I många fall upprätthålls ett medlemskap av ett socialt och kulturellt tvång. Barry är av det skälet kritisk till den autonomi som Amishfolket åtnjuter i USA.

Samma problematik kommer upp i ett annat centralt tema i diskussionen mellan Barry och hans kritiker. Det handlar om hur man skall förstå den liberala principen om lika möjligheter ("equal opportunity"). Liberala anhängare av en mångkulturell politik, som Susan Mendus och David Miller, hävdar att offentlig politik bör utformas så att den inte skapar ojämlika kulturella kostnader.

DISKUSSIONEN GÄLLER DET som kallas "indirekt diskriminering", att lagar och normer utformas så att de missgynnar en viss kulturell minoritet. Är det indirekt diskriminering med en lag som förbjuder rituellt slakt eller förbud att bära turban (i stället för hjälm) under motorcykelåkning?

Indirekt diskriminering föreligger inte, menar Barry, om missgynnandet är en bieffekt av lagar som legitimeras opartiskt. Att utforma lagar så att kostnaderna för att följa dem blir jämlika för alla medborgare är orimligt. En lag som tvingar alla att bära hjälm när man åker motorcykel medför en större kostnad för en sikh (vars religion föreskriver turban) än för andra. Samma sak gäller för lagar som förbjuder halal- eller kosherslakt.

Barry för här ett resonemang som går ut på att medborgare med en "expensive taste" inte skall

subventioneras av staten. En person som föredrar dyra varor skall inte subventioneras av den som föredrar billiga. Skälet är att man själv måste ta ansvar för sina preferenser. Men frågan är om man verkligen kan överföra detta resonemang till religiösa och kulturella påbud.

David Miller hävdar att man måste göra en skillnad mellan preferenser som man rätt och slätt bara föredrar och preferenser, eller rättare sagt krav, som följer av att man är formad av en viss kulturell kontext. Miller menar att i ett mångkulturellt samhälle måste staten utjämna kostnader mellan människor som beror på olika kulturella normer, eftersom människor inte väljer dessa på samma sätt som man väljer preferenser för olika varor och tjänster.

Men, invänder Barry, den avgörande frågan är om kostnaderna för att följa vissa kulturella normer kan anses vara moraliskt legitima, inte om de är jämlika. De flesta går med på att kostnaden för att utöva ett kulturellt betingat kvinnoförtryck bör vara höga (i form av rättsliga sanktioner). Samma sak gäller för dem som har en religiöst betingad preferens för att slakta djur utan bedövning.

Det faktum att människor inte väljer sina kulturella och religiösa normer på samma sätt som man väljer en "dyr smak" i fråga om mat eller kläder gör ingen skillnad, menar Barry. Överhuvudtaget är frågan om man väljer eller inte väljer sina preferenser irrelevant. Avgörande är om det är rimligt att vissa preferenser

bör vara kostsamma av moraliska skäl. Att medge undantag för judar och muslimer från djurskyddslagen är moraliskt orimligt, hävdar Barry. Av samma skäl är det moraliskt orimligt att medge sikh undantag från hjälm tvång.

BARRY HÄVDAR DOCK ATT det är rätt att medge elever, som av religiösa skäl vill bära turban eller slöja, undantag från kravet på att bära skoluniform. Men det avgörande skälet är inte att staten skall neutralisera kostnader för religiösa preferenser, utan att det är rimligt att medge undantag från kravet på att bära skoluniform, eftersom det inte kan motiveras av tillräckligt starka moraliska skäl. Till skillnad från hjälmkravet vid motorcykelåkning är kravet på skoluniform inte motiverat av säkerhetsskäl.

Att medge undantag från universella normer är något som Barry rent generellt motsätter sig. Det bästa är att ha normer som inte kräver undantag. Men om man medger undantag bör man, menar Barry, föra ett resonemang om vad som är rimligt utifrån rättviseskäl. Men rättvisa innebär inte alltid jämlikhet i kostnader. Vissa kulturella preferenser bör beläggas med kostnader i kraft av att de förbjuds av lagar och en gemensam moral.

Den liberala principen om jämlikhet i möjligheter för individer att realisera sina livsideal är (naturligtvis) avhängig vilka livsideal det handlar om. Sinatradoktrinen – "I do it my way" – har en begränsad giltighet i ett liberalt, mångkulturellt samhälle, menar Barry. Men majoritetskulturen bör för den skull inte säga "do it our way".

Att detta behöver påpekas visar Barry när han citerar den brittiske inrikesministern David Blunkett, som har hävdat: "We have norms of acceptability and those who come into our home – for that is what it is – should accept these norms just as we would have to do if we went elsewhere". Just så bör man inte resonera. Kulturer är varken normkällor eller jämlikar.

MATS LUNDSTRÖM

Lagtrots som folkrörelse

REEFER MADNESS
... and Other Tales from
the American Underground

Eric Schlosser

Allen Lane, 2003 (320 s.)

ERIC SCHLOSSERS *Fast Food Nation* (Snabbmatslandet) fungerade som en uppenbarelse för många läsare. Å ena sidan för den internationella vänstern, som älskade hans beskrivning av hur McDonald's, denna symbol för den kapitalistiska ondskan, förstörde och förfulade allt i sin väg: arbetsförhållanden, djurskydd, matkvalitet, själva samhällsstrukturen. Å andra sidan kunde man lika gärna i Schlossers lysande journalistiska gärning se hur det livsmedelsindustriella komplexet tvärtom är helt oberoende av samhällets ekonomiska grundstruktur. Det europeiska jordbruket, som i sina bidragsfloder och detaljregleringar snarare är världens i dag största planekonomi, har ju lett till samma industriella syn på kött djur som i McDonald's köttfabriker och samma spridning av sjukdomar från djur till människor.

Samma dubbeltydighet finns inte i nya *Reefer Madness*. Visserligen ligger Schlosser ideologiskt sett fortfarande i linje med samma sorts frihetliga vänster, en tyvärr alltmer ovanlig inriktning på båda sidor om Atlanten, men hans ämnesval kommer åtminstone i Sverige att göra omfattandet av hans teser mindre hjärtligt.

Det som binder samman den här bokens tre partier är att de alla handlar om Amerikas undervegetation. De rör sig längs den gränslinje mellan offentlig och privat moral, där hederliga amerikaner å ena sidan offentligt tar avstånd och fördömer, å andra sidan i det privata gärna konsumerar just dessa fördömda hemskheter med god aptit. Hemskheterna i fråga är knark, porr och illegal arbetskraft.

AVSNITTET OM KAMPEN mot marijuana är bokens överlägset bästa. Det kommer också att röra upp många känslor, inte minst i Sverige. Vi lever trots allt i ett land där gymnasieungdomar fram till helt nyligen fick lära sig i drogundervisningen i skolan att marijuana och heroin är lika farliga, och där den som inte anser att målet "ett narkotikafritt samhälle" är lämpligt eller möjligt, fortfarande gärna klassas som extremist.

I den järnhårda inställningen till narkotikabruk, också av de droger som i vetenskapliga tester visat sig vara tämligen harmlösa i jämförelse med våra legala droger alkohol och tobak, står USA och Sverige sida vid sida. Varken där eller här tycks politiken särskilt framgångsrik.

Schlossers demonstration av samhällets dubbelmoral blir aldrig tydligare än i inställningen till marijuana. En tredjedel av alla amerikaner över 12 år har rökt marijuana. 20 miljoner amerikaner röker varje dag. På många amerikanska gymnasier och högskolor är marijuana vanligare än alkohol. Till skillnad från kokain eller heroin, som huvudsakligen tillverkas utanför USA, är marijuana en inhemsk drog. Värdet av USA:s årliga marijuanskörd beräknas till uppåt 25 miljarder dollar. Den största legala skörden, majs, var 2001 värd 19 miljarder dollar.

Samtidigt sitter 20 000 personer i federala fängelser i USA på grund av marijuanabrott.

Säg inte nej! Demonstration i Boston den 21 september 1996 för legalisering av marijuana.

Foto: BL Bildbyrå

Ännu fler sitter i lokala eller regionala fängelser. I vissa delstater bestraffas marijuanabrott hårdare än mord eller våldtäkt, ofta under parollen "three strikes, you're out". Efter tre milda marijuanaförseelser väntar hårdast möjliga straff. Riktigt så illa är det inte i Sverige ännu, men det finns politiker, bland annat moderaternas blivande partiledare Fredrik Reinfeldt, som vill driva en liknande linje i Sverige.

Dubbelmoralen är emellertid inte bara ett privat, etiskt dilemma. När man har så hårda regler mot något som så många ändå ägnar sig åt, riskerar hela rättssystemet att urgröpas. Schlosser ger också en del riktigt skruvade exempel på att så redan sker. Den som döms för ett federalt brott förlorar sin rätt till hjälp från det allmänna. Det har lett till att svårt sjuka cancer- och aidspatienter, som använt marijuana för att lindra smärtorna, dömts för marijuanabruk och därmed förlorat rätten till offentlig vård.

Eftersom de hårdare straffen kan undvikas av den som tipsar polis och åklagare om medbrottslingar, slipper ofta de tyngre kriminella undan med lägre straff än vanliga småhandlare eller småbrukare. De har ju intressantare saker att berätta.

DET ÄR ALLMÄNT KÄNT ATT de flesta som sitter i amerikanskt fängelse för narkotikarelaterad brottslighet är svarta. De obligatoriska straffen för drogkriminalitet är konsekvent högre för crack, en drog som huvudsakligen brukas och handlas av svarta, än för kokain, den vita överklassens drog. Klasskillnaderna blir också en integrerad del i rättsskipningen när den som har råd att lägga in sig på ett privat behandlingshem ofta slipper straff för eget bruk av narkotika, medan den som saknar sådana resurser buras in. Möjligheterna till behandling mot drogberoende är i regel begränsade innanför murarna. Den fattige straffas tvåfalt: med frihetsberövande och ett tyngre missbruk.

Extra pikant blir det med alla de barn till politiker som varje år åker fast för innehav. Dessa politiker, som offentligt sällan missar ett tillfälle att fördöma allt vad knark heter, verkar ändå nöjda med de jämförelsevis milda straff i form av husarrest, samhällstjänst och villkorlig dom som deras egna barn av någon anledning alltid får.

Schlosser blottlägger effektivt dessa variga sår i den amerikanska drogpolitiken, och alla som

förespråkar hårdare tag i Sverige borde begrunda den hårda politikens dokumenterade resultat. De lagskärpningar vi redan har genomfört, som brukarförbudet och polisens större befogenheter att slå till mot enskilda brukare, har ju under det senaste decenniet åtföljts av ett alltmer utbrett narkotikabruk. Både Sverige och USA har dessutom långt högre dödlighet bland tunga narkomaner än exempelvis Holland, där politiken är mer inriktad på skadelindring än på bestraffning.

KOPPLINGEN MELLAN MARIJUANA och jordgubbsplockare och Kalifornien kan verka långsökt, men på samma sätt som amerikanen säger en sak och röker en annan, är inställningen till dessa illegala eller halvlegala arbetare kluven.

Offentligt hörs från vänster till höger fördömanden av den illegala invandringen, även om det är i Europa som tongångarna mot människor som söker sig en bättre framtid är hårdast just nu. Ändå åter den amerikanska medelklassen med förtjusning de avokadofrukt, jordgubbar och salladsknippet som dessa människor skördar. Dessa den moderna tidens lyxiga hälsokost är dessutom långt billigare än vad den "borde" vara, eftersom skördearbetarna lever under så usla villkor.

Det går inte att mekanisera hanteringen av lyxfukter. Jordgubbar tål inte att plockas maskinellt om de ska se fina ut i butikerna. Men konsumenterna skulle inte köpa i sådana mängder om plockarna var lagligt inhyrda och priserna därefter. Alltså har lönen för en kalifornisk jordbruksarbetare sjunkit med ungefär 50 procent sedan 1980.

De illegalt invandrade plockarnas hukande ryggar subventionerar den amerikanska medelklassens konsumtion. Men grundproblemet är svårt att lösa. Det är trots allt bättre att plocka jordgubbar i Kalifornien än att hungra i de fattiga regioner i Mexiko som många av plockarna kommer från. Dessutom gör den amerikanska invandringspolitiken, med återkommande amnestier för illegala invandrare, att livsutsikterna för dessa utsatta mexikaner åtminstone är bättre än för de stackars nordafrikaner och andra som söker sig till liknande sysslor i Europa.

AVSNITTET OM PORRINDUSTRIEN faller delvis utanför det övergripande resonemanget. Dels är porren inte olaglig på samma sätt, även om högljudda moralister verkar för olika sorters förbud i

USA såväl som i Sverige, dels finns här inget stackars offer som pockar på läsarens sympatier på samma sätt som de utnyttjade jordgubbsplockarna och de mångårigt inburade marijuanarökarna.

I en intervju med en porrstjärna med feministiska ståndpunkter sägs att alltför få i branschen verkligen brinner för den sexuella frigörelsen, att de flesta rentav är republikaner som glatt tjänar pengar på en verksamhet de annars fördömer. Men i frånvaron av handfasta offer vill den riktiga nerven inte infinna sig.

I och för sig är det skönt att Schlosser inte slentrianmässigt gör porraktiserna till offer, vilket är det vanliga, utan att han tvärtom pekar på de stora pengar som finns att tjäna. Men hans genre är den intellektuella indignationsjournalistiken, och han förlorar i slagkraft när det inte finns någon att entydigt ta parti för.

Men kanske utgör den bakomliggande anledningen till frånvaron av offer ändå vatten på Schlossers kvarn. Eftersom porren inte är olaglig, är klyftan mellan den offentliga moralen och den privata mindre än i de andra sammanhangen, och det är i denna klyfta som många människor far illa. När denna klyfta är överbyggd i möjligaste mån, fungerar samhället som allra bäst. Att vi då går miste om de goda indignationsreportagen är en kostnad vi kan hantera.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Konstruktiv konstitutionskritik

UNA COSTITUZIONE PER L'EUROPA
Dalla Convenzione europea alla Conferenza Intergovernativa

Franco Bassanini & Giulia Tiberi (red.)

Il Mulino, 2003 (308 s.)

I ETT LAND DÄR SEX AV TIO invånare har större förtroende för europeiska än för nationella institutioner väcker det mesta som heter någonting med "Europa" positiva associationer. Och sedan regeringskonferensen om den europeiska grundlagen inleddes i Rom i början av oktober, talas det ovanligt mycket om Europa i Italien. Motorvägen som går från Fiumicinoflygplatsen in till huvudstaden kantas av EU-flaggor. Inne i centrum syns överallt affischer som inbjuder till Europademonstrationer eller Europaföreläsningar. Just nu är också italienarnas inflytande i EU ovanligt starkt, med Romano Prodi som ordförande för EU-kommissionen, med Giuliano Amato som vice ordförande för framtidskonventet och Silvio Berlusconi som ordförande för ministerrådet i och med det italienska ordförandeskapet.

Den nyss publicerade boken *Una Costituzione per l'Europa*, där flera av Italiens främsta statsvetare, jurister och politiker kommenterar framtidskonventets förslag till en europeisk grundlag, visar vilken hög status Europafrågan faktiskt har här i landet. Dagstidningen *La Repubblica* vigde tre helsidor åt frågan om den europeiska grundlagen med anledning av boken. Utdrag ur Romano Prodis förord och Giuliano Amatos introduktion till boken fanns att läsa redan på förstasidan.

Med tanke på de omtalade konflikterna mellan Romano Prodi och konventets franske ordförande, Valéry Giscard d'Estaing, framstår det inte som bara en slump att det är den förre och inte

den senare som har skrivit förord till boken. Det är en ganska kort text, där Prodi i stora drag återger sin syn på konventets arbete. Inga större överraskningar här; som brukligt ställer sig EU-kommissionens ordförande på de små ländernas sida och argumenterar för att varje land ska ha rätt till en kommissionär. Prodi ställer sig även starkt kritisk till att vetorätten har behållits i fler än 50 fall. Vetorätten innebär "den ensammes diktatur, ett förnekande av demokratin, förklamation av Unionen", skriver han. Det är punkter som Prodi vill ändra i grundlagsförslaget, fastän Giscard d'Estaing brukar höja ett varnande finger och säga att om man tar bort ett kort finns risken att hela huset rasar.

I övrigt består boken av texter skrivna av medlemmar av den italienska expertgruppen Astrid, en akronym för en sammanslutning för studier i syfte att reformera demokratin. Gruppen ingår i nätverket International Association for Reinventing Government, och den grundades 2001. I och med *Una Costituzione per l'Europa* invigs en ny bokserie, "Quaderni di Astrid", som ges ut av Il Mulino i Bologna, Italiens mest prestigefyllda förlag för samhällsvetenskapliga publikationer. Europafrågan bidrar på så sätt till att skapa helt nya arenor och konstellationer inom den politiska debatten.

BOKENS FÖRSTA DEL ANALYSERAR framtidskonventets utkast till en europeisk grundlag utifrån olika teman: värderingar och syften, medborgerliga rättigheter och demokrati, kompetensfördelning inom unionen, gemensam utrikespolitik och så vidare. Går det att dra paralleller mellan den europeiska grundlagen och nationella motsvarigheter? Vad är skillnaden gentemot tidigare EU-fördrag? Vad är kontroversiellt och inte? Varför används ett begrepp snarare än ett annat?

Uttryck som "Europa" eller "Europas stater" kan få en helt annan innebörd än "unionen". Det framgår hur viktiga de små orden är, också de som utelämnas. Varför nämns inget om världskrigen, Europas mörka förflutna? Juristen Cesare Pinelli skriver att det hade varit konstigt med ett historiskt perspektiv i inledningen utan att referera till Europas kristna rötter. Han pekar därmed på den fråga som har väckt i särklass störst debatt i Italien. Polemiken kring kristendomens vara eller icke vara i grundlagen ledde slutligen till att också arvet från upplysningsfilosofin ströks från texten.

Även upprepningar, som kan förefalla oskyldiga, visar sig vara problematiska i grundlagssammanhang. Det gäller exempelvis en upprepning av de medborgerliga rättigheterna, som rätten att röra sig fritt inom unionen, som omnämns tre gånger. Risken är att det uppstår en intern konkurrens mellan olika avsnitt i grundlagen och att vissa kommer att anses viktigare än andra.

Det är intressant att jämföra analyserna av grundlagstexten med själva förslaget, som utgör bokens andra del. Den tredje består av ett dokument från februari 2003, där Astrid-gruppen tar ställning till det då ännu pågående arbetet med grundlagsförslaget. Denna text är allt annat än inaktuell och den underlättar ett ställningstagande till många av de kontroversiella frågor, som nu diskuteras under regeringskonferensen. Ett exempel är att Astrid radar upp för- respektive nackdelar med olika former av ordförandeskap inom unionen, en ständig EU-president eller roterande ordförandeskap, och formulerar ett eget kompromissförslag.

Utöver all sakinformation ger *Una Costituzione per l'Europa* en inblick i hur debatten kring grundlagen faktiskt låter, hur olika argument kan se ut

och bemötas, och detta är kanske dess främsta förtjänst. Som Giuliano Amato påpekar i sin introduktion, är bakgrunden till den europeiska grundlagen lika viktig som grundlagen själv. Det faktum att grundlagsförslaget är resultatet av öppna diskussioner mellan regeringsföreträdare, representanter från de nationella parlamenten och allmänheten, vittnar om en demokratisering av unionens arbetssätt. Tidigare EU-fördrag har kläckts litet grann som överraskningar ur hemliga, mellanstatliga förhandlingar. Nu finns det en första ansats till en europeisk offentlighet. Den här gången måste den pågående regeringskonferensen ta ställning till en text som är känd för allmänheten. Eller kanske snarare: en text som borde vara känd för allmänheten.

LISA IRENIUS

Varningens ord vid yttersta gränsen

ENOUGH?

Staying Human in an Engineered Age

Bill McKibben

Times Books, 2003 (288 s.)

ACK, OM ÄPPLEN ÄNDÅ VORE päron, då skulle filosofiska resonemang vara så mycket lättare att genomföra, befriade från alla onödiga distinktioner. Saker och ting skulle också förenklas högst väsentligt om man själv finge formulera meningsmotståndarens argument. Och om anekdoter hade ett avgörande bevisvärde – ja, då skulle den amerikanske skribenten Bill McKibben vara den ovedersägliga auktoriteten i debatten om genteknikens applikationer och frågan om mänsklighetens framtid i en värld formad av gränssprängande vetenskaper och teknologier. Då skulle gammal traditionell humanism och grönfärgad teknikfientlighet, diffus religion och småskuren moralism ha sista ordet.

Den övergripande tesen i McKibbens bok *Enough?* är att det nu får räcka med utveckling. Just här och nu är det dags att dra i bromsen och hejda alla rörelser i riktning mot omvälvande förändringar och nya perspektiv på vad det innebär att vara människa. Just här och nu står vi, menar McKibben, vid en kritisk "nogpunkt" ("enough point"), där en forskning i vilt sken hotar att dra med oss ner i avgrunden. De tillämpningar av genterapi, robot- och nanoteknologi som de mest entusiastiska förespråkarna har aviserat är så radikala att det sluttande planet nu är ett lodrätt stup. Att överskrida gränsen skulle få fatala konsekvenser; framför allt skulle det, hävdar McKibben, tömma tillvaron på all mening. Han illustrerar resonemanget med sin inledningsanekdot.

Rätt nyligen sprang författaren själv ett maratonlopp genom gatorna i Ottawa. Han hade en bestämd tid i sikte, tre timmar och tjugo minuter. Efter 37 kilometer började han få problem, knäna svajade och vaderna värkte. Därefter blev loppet en andens kamp mot den ovilliga kroppen. Med stor tillfredsställelse passerade han mållinjen med fjorton sekunder till godo. Prestationen gav honom en tydligare känsla av närvaro, identitet och mening.

Men denna djupa upplevelse av mening är nu hotad. Snart kommer föräldrar att kunna "beställa" högrepresterande konditionsfenomen till barn genom genetisk programmering. Alla är dopade

redan från födseln, och då är det meningslöst att springa, menar McKibben, eftersom det inte går att härleda prestationen. Ska den fina tiden tillskrivas hård träning och fast karaktär eller en terapeutiskt uppgraderad syreupptagningsförmåga? Löparen kommer inte längre att kunna veta vad som är han själv och vad som är hans utrustning. Hela idrotten har därmed passerat nogpunkten.

Samma sak gäller alla andra förmågor, begåvningar och särdrag. Att modifiera sina barns arvsanlag innebär, hävdar McKibben, att man berövar dem alla möjligheter att förstå sig själva och sina liv. Om ens dotter plötsligt en dag i tonåren känner sig ovanligt lycklig, är det då hon själv som faktiskt upplever "äkta" lycka eller är det "bara" fråga om en kemisk reaktion, kopplad till ett ingrepp i hennes genuppsättning under någon tidig embryonal fas? Genetisk ingenjörskonst utplånar individen, den unika människan, och förvandlar henne till en produkt, en existentiellt vilsekommen maskin med många mjukdelar.

OM DETTA KAN MAN SÄGA rätt mycket. För det första är det ju så, om vi börjar med det idrottsliga, att om alla är dopade så är ingen dopad. Det här är det grundläggande villkoret för varje form av kapprustning, i naturen likaväl som i samhället: när alla rustar lika mycket förblir styrkorelationen oförändrad. Alltså ändras inte förutsättningarna nämnvärt för morgondagens eventuellt genmodifierade maratonlöpare; den hårda träningen och den fasta karaktären faller utslaget i ungefär samma utsträckning som i dag. Om modifieringen därtill är allmänt vedertagen och sker helt öppet, till skillnad från dagens hormonintag, kan man också tänka sig tävlingar i olika klasser, som i boxning, eller ett handikappsystém, som i golf, vilket skulle göra det hela ännu mer rättvist. Och förhoppningsvis meningsfullt.

För det andra vore mycket vunnit om alla deltagare i diskussionen enades om vad en gen är och vad den gör. Och kanske framför allt om vad den inte gör. En gen är ett stycke digital information om proteinframställning, varken mer eller mindre. Med proteiner bygger generna en kropp, ett transportkärl med ett antal tillvalsfunktioner, avsett att ombesörja överlevnad och spridning. Varje gen ingår i ett oändligt komplicerat samspel, dels med andra gener, dels med organismens omgivning. Deras agerande avgörs i hög grad av situationen. Impulserna vandrar i båda riktningarna, gener slår av och på, slår av och på varandra, vilket påverkar situationen, vilket i sin tur skickar nya impulser tillbaka till generna, som avpassar sitt handlingsmönster efter förmåga.

Generna är således inte våra herrar eller yttersta orsak till vårt agerande. De är, som Matt Ridley skriver i *Nature via Nurture*, både orsak och verkan på samma gång. Hos flera djurarter, till exempel krokodiler, avgörs avkommans kön av temperaturen runt omkring ägget. Och det finns idéer om att människan fungerar litet på samma sätt, men aningen mer raffinerat.

Det är ett allmänt känt faktum att amerikanska presidenter har fått många fler gossebarn än små flickor, och enligt samma mönster är det generellt sett också vanligare med pojk- än flickfödselar inom överklassen, medan det motsatta gäller för underklassen. Även om de verksamma mekanismerna länge lär förbli okända, är detta fenomen helt i enlighet med en glasklar, evolutionär logik, eftersom status i snart sagt alla samhällen följer den manliga linjen, vilket ger underklassens kvinnor möjligheten att "gifta upp sig", medan överklassens kvinnor i bästa fall kan stampa på stället. Och social status påverkar natur-

Raseri mot maskinen.
Keanu Reeves
i *Matrix Reloaded*.

Foto: SandrewMetronome

ligtvis i högsta grad oddsen för överlevnad och spridning. Åtminstone gjorde den det före sentida påfund som välfärdsstat och preventivmedel.

Sensmoral: vi kan mixtra med våra avkommors gener, men inte kontrollera utfallet med någon större precision på den nivå McKibben talar om. Än så länge befinner sig på andra sidan nogpunkten, eftersom deras liv i någon bemärkelse redan har blivit levda, men det är naturligtvis nonsens. Gener har helt enkelt inte den funktionen. Det är lika befängt som att säga att två enäggstvillingar egentligen lever samma liv. Frågan är i så fall vilken av dem som befinner sig på fel sida av nogpunkten. Den senast födde? Vad gör vi då med honom eller henne?

Denna demonisering av generna och gentapi är satt i system hos McKibben, som utviner mesta möjliga ur noga utvalda citat från mer eller mindre balanserade teknologiprofeter, som den franske kultledaren Rael. Han behandlar till och med Ira Levins gamla thriller *Pojkarna från Brasilien*, där Joseph Mengele försöker återskapa det tredje riket genom att framställa nittiofyra Hitlerkloner, som ett relevant inlägg. Bara så kan hotet mot mänskligheten framställas som tillräckligt alarmerande: vi håller på att förvandla oss själva till själlösa maskiner, samtidigt som vi kon-

struerar översofistikerade maskiner som förslavar oss i allt större utsträckning. Ingen borde längta efter övermännisklig intelligens efter att ha bevittnat Keanu Reeves heroiska kamp mot maskinerna i *Matrix*-filmerna, skriver McKibben.

FÖR DET TREDJE kan han likväl i en annan del av framställningen obekymrat bagatellisera de nya teknologierna och påstå att de bara kommer att producera onödiga dumheter som ingen vetig människa borde fråga efter. Detta ingår i den strategi som syftar till att övertyga oss om att världen är bra nog som den är, vilket nog också kan ifrågasättas. Vi har redan nog med saker, nog med intelligens, skriver McKibben. Det räcker nu. Visserligen återstår några smärre problem, som energiförsörjning och befolkningsökning, men dem håller vi redan på att lösa med hjälp av vindkraft och upplysning. Vi behöver inga tjugiga framtidsvisioner, utan i stället vägledning till en inreboende "bevararinstinkt" ("conserving instinct") som gör det möjligt för oss att värdesätta och värna status quo.

På fullt allvar tycks McKibben mena att människan har klivit ur evolutionen och nu bör betraktas som en organism i stället för en art. En organism utvecklas inte, den växer och mognar, för att sedan – vid nogpunkten, får man förmoda

– sluta växa. Den kommer äntligen till rofylld insikt och kontemplerar sin ungdoms dårskaper. Detta skulle alltså vara en rimlig beskrivning av sakernas tillstånd i dessa dagar.

Att det minsann är fullt möjligt att kliva av historiens karusell och tacka nej till teknologins förföriska tingel-tangel bevisas, menar McKibben, av Amishsekten. Dess medlemmar håller sig till häst och vagn i stället för att köra traktorer, som de upplever som skadliga för den religiösa gemenskapen. Dessutom slipper de ju utgifter för dyra reservdelar och dyrt drivmedel. Att sekten numera är illa åtgången av inavel och tvungen att sätta sitt hopp till genterapi mot diverse ärftliga sjukdomar, nämner McKibben av någon anledning inte. När det gäller just genetiskt betingade sjukdomar har han däremot ännu en liten anekdot.

När Bill McKibben var liten pojke, var hans bästa vän i hela världen den söta och älskliga Kathy. Hon dog i cystisk fibros innan hon hann fylla femton. Bör då vetenskapen få behandla Kathys olycksbröder och -sysstrar med genterapi? Nej, säger McKibben, inte med den enklaste och mest effektiva metoden varigenom hela genomets skrivs om så att varje cell innehåller den friska genen, vilket undanröjer en lång rad praktiska problem. Detta att sjukdomen slås ut redan i livmodern ligger på andra sidan av den kritiska punkten. I en värld där sådant är tillåtet skulle Kathys lungor visserligen fungera fint, "men hennes godhet och vänlighet skulle inte längre betyda vad de en gång gjorde".

Hennes kropp skulle alltså kunna räddas, men hennes själ skulle fara illa. Och vår. Skadan, skriver McKibben, "drabbar inte patienten utan den värld hon lever i". Följaktligen måste Kathy och sådana som hon offras, för vårt bästa och för sitt eget. Annars skulle våra idéer om mänsklighet och mening riskera att hamna i farlig gungning.

Enough? är intressant läsning därför att den så värtaligt artikulerar vad som rimligen blir en tongivande ståndpunkt i diskussionen framöver: konservativ, sentimental, förvrängande, osammanhängande och upphängd på en övertro på politiska åtgärder. Detta är gendebattens motsvarighet till euromotståndet. Den som vill kan nu i tid börja vässa motargumenten.

JAN SÖDERQVIST

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

KNUT AHNLUND

Professor och ledamot av Svenska Akademien. Han ger inom kort ut boken *Spansk öppning. Essäer om Spaniens och Latinamerikas litteratur*.

KARL-OLOF ARNSTBERG

Professor i etnologi på Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

SVANTE AXELSSON

Generalsekreterare för Svenska naturskyddsföreningen.

FREDRIK BERGSTRÖM

Ek.dr och vd för Handels utredningsinstitut.

INGER ENKVIST

Professor i spanska på Romanska institutionen vid Lunds universitet.

ROBERT GIDEHAG

Chefekonomen på Handels utredningsinstitut.

ANITA GOLDMAN

Författare och kulturjournalist.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Frilansskribent och medarbetare i tidskriften *Initierat*.

ANDERS HALLENGREN

Forskarassistent i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet. Författare till *The Code of Concord: Emerson's Search for Universal Laws* (1994).

LISA IRENIUS

Frilansskribent och författare, för närvarande bosatt i Rom.

HANNE KJÖLLER

Ledarskribent i *Dagens Nyheter*. I höst skriver hon från södra Afrika.

LARS-GUNNAR LUNDH

Professor i klinisk psykologi vid Lunds universitet.

MATS LUNDSTRÖM

Docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

CARL RUDBECK

Redaktör för Timbros nättidskrift *Smedjan*.

ELIEL STEEN

Professor i ekologisk miljövärd vid Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala 1973-1991. Biologisk expert i FN:s Ökenkonvention 1998-2002.

DEYAN SUDJIC

Redaktör för tidskriften *Domus* och författare till *The 100-Mile City*. Han arbetar nu med en bok om arkitektur och makt.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 9 DECEMBER 2003

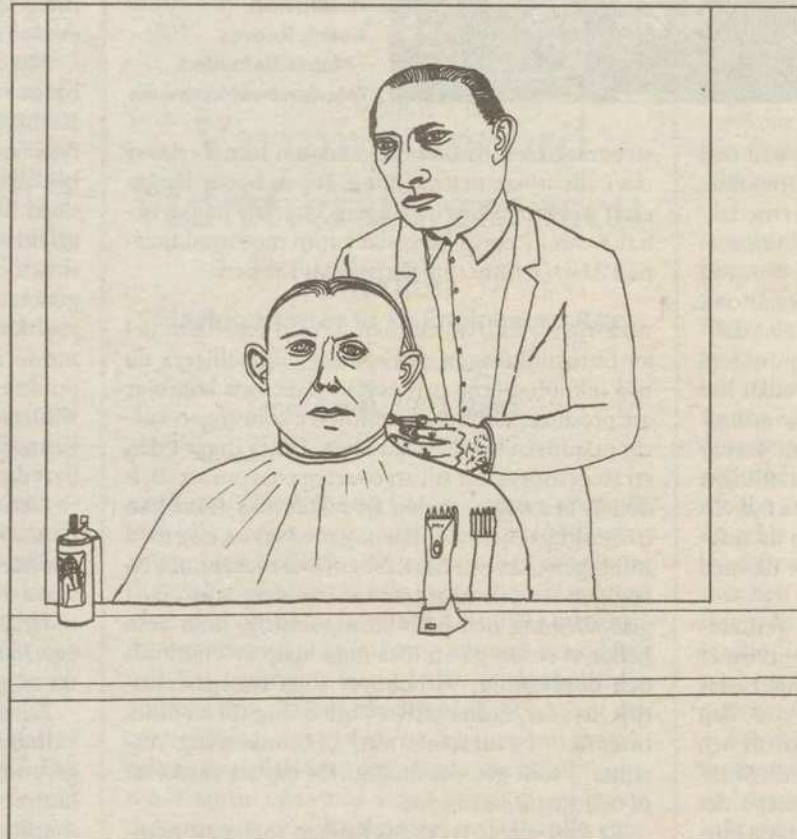

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 300 kr (Norden 400 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

KUNGL. BIBL.
2003 -11- 07
STOCKHOLM

☐ **Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...**
Helår 9 nr för 300 kr

Namn

Adress

Postadress

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor